

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒ «ՊՈԼՍԱԿԱՆ» ՇՐՋԱՆԻ ՄԵԿՆԱՐԿԸ

Մհեր Նավոյան

Արվեստագիտության դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24գ
Էլ. հասցե՝ mhernavoyan@gmail.com
ORCID: 0009-0008-1081-1639

Հոդվածը ներկայացվել է 08.06.2024, գրախոսվել է 19.06.2024, ընդունվել է տպագրության 03.12.2024
DOI: 10.53548/0320-8117-2024.3-207

Ամփոփում

Կոմիտասի կյանքի և ստեղծագործական ուղու «պոլսական» շրջանն ընդունված է հաշվել 1910 թվականից, երբ նա հեռացավ Էջմիածնից:

Այն փաստարկները, որ բերվել են այս փուլայնացումը սահմանելիս, առնչվում են Կոմիտասի կյանքի մի շարք իրողությունների. այդ շրջանում Էջմիածնի միաբանությունում տիրող բարդ իրավիճակը, որ ներկայացվել է իբրև Կոմիտասի անձի հանդեպ հալածանք, Կոմիտասի՝ կաթողիկոսին գրած նամակների անհետևանք մնալը, Կ. Պոլսում կոնսերվատորիա հիմնելու ծրագիրը և այլն:

Այսօր արդեն հրապարակված փաստաթղթերի և նամակների համադրությունը թույլ է տալիս պնդել, որ նշվածներից Էջմիածնի միաբանության երկու թևերի պայքարը չի կարող դիտարկվել որպես Կոմիտասի անձի դեմ ուղղված հալածանք, թեև այն բացասական դեր է ունեցել Կոմիտասի գործունեության տեսանկյունից: Այդուհանդերձ, աշխարհայացքային տարբերություններով պայմանավորված այդ պայքարի ֆոնին Կ. Պոլսում հաստատվելու համար առավել վճռորոշ է եղել նոր կաթողիկոսի ընտրությունը 1911 թվականի ավարտին: Պահպանված այլ փաստաթղթեր ևս վկայում են, որ միաբանությունից հեռանալու խնդրանքով Կոմիտասը պաշտոնապես դիմել է Էջմիածին հենց այդ շրջանում: Խնդրանքը բավարարվել է 1912 թվականի սկզբին: Մինչև դա նա համերգներով ու դասախոսություններով շրջագայել է Օսմանյան կայսրությունում և եվրոպական մի շարք երկրներում՝ կապված մնալով Էջմիածնի միաբանությանը: Ուրեմն, Կոմիտասի կյանքի և ստեղծագործական ուղու «պոլսական» շրջանը պետք է հաշվել այս վերջին տարեթվից սկսած:

Բանալի բառեր՝ Կոմիտաս, Մատթեոս Բ Իզմիրլյան, Գևորգ Ե Սուրենյանց, Կ. Պոլիս, Էջմիածին, «պոլսական» շրջան, «Էջմիածնական» շրջան:

Ներածություն

Դեռևս խորհրդային տարիներին հաստատվեց այն տեսակետը, որ Կոմիտասի կյանքի և ստեղծագործական ուղու «պոլսական» շրջանն սկսվում է 1910 թվականից¹: Տեսակետը հավանաբար հենվում էր այն փաստի վրա, որ 1910 թվականից հետո Կոմիտասը իսկապես հեռացել է Էջմիածնից, հաճախ է այցելել Կ. Պոլիս: Սակայն կենսագրական տեղեկությունների ցաքու-

¹ Գասպարյան 1947, 31-33, Шавердян 1956, 44, Յոլյան 1969, 32-33, Թերլեմեզյան 1992, 65 և այլն:

ցիր բնույթը, մի շարք փաստաթղթերի դեռևս հրապարակված չլինելը ամենայն հավանականությամբ խանգարել են անվանի երաժշտագետներին այս շրջանն առավել ճշգրիտ սահմանելուն: Դրան գումարվել են նաև ժամանակի գաղափարական կանխադրույթները, որոնց համաձայն՝ Կոմիտասը հաստատվել է Կ. Պոլսում «ռեակցիոն կղերականության» ճնշումների պատճառով:

Այսպիսի փուլայնացումը, ի վերջո, կարող էր և երկրորդական նշանակություն ունենալ, եթե դրա հետ կապված չանտեսվեին Կոմիտասի գործունեության կարևոր հանգամանքներ:

Քննարկվող խնդիրն այլ տեսք է ստանում այսօր արդեն հրապարակված փաստական հիմքերի վրա դիտարկելիս: Դրանցից խիստ կարևոր են Խ. Սամվելյանի, ցավոք անավարտ, «Կոմիտասի կյանքի և գործունեության համառոտ տարեգրությունը» աշխատությունը, որ, սկսած 1969 թվականից, հեղինակը ժամանակագրական կարգով հրատարակեց «Սովետական արվեստ» պարբերականի համարներում, ինչպես նաև Գ. Ավագյանի հրատարակած ժողովածուն, որ ամփոփում է Կոմիտասին առնչվող արխիվային փաստաթղթերը² և Ս. Բեհբուդյանի կազմած՝ Մատթեոս Բ Իզմիրյանի գահակալության շրջանի վավերագրերի հատորը³: Դրանց առընթեր կարևոր աղբյուր է նաև կոմիտասյան նամականիսն⁴:

«Պոլսական» շրջանի մեկնակետի հարցը. terminus a quo

Այսպիսով, որտեղի՞ց է ծագել այն թեզը, թե Կոմիտասի կյանքի «պոլսական» շրջանն սկսում է 1910 թվականից: Այն, որ 1910 թվականի ամռանից Կոմիտասը թողել է Էջմիածինը և մինչև կյանքի վերջը, փաստորեն, սոսկ մեկ անգամ՝ 1913 թվականին է կարճ ժամանակով վերադարձել այնտեղ, կենսագրական փաստ է, որ չի վիճարկվում: Սակայն արդյո՞ք դա թույլ է տալիս արդեն 1910 թվականից հաշվելու Կոմիտասի կյանքի «պոլսական» շրջանը: Բավական է նկատել, որ «Էջմիածնական» շրջանի այլ փուլում ևս Կոմիտասը երկարաժամկետ բացակայել է Մայր աթոռից: Օրինակ, 1905 թվականին գրեթե անընդմեջ ճամփորդել է Հայաստանի տարբեր վայրերում, եղել Քութայիսիում, հաճախ՝ Թիֆլիսում, այցելել է Վիեննա⁵, իսկ 1906-1907 թթ. իր եվրոպական շրջագայությունների ընթացքում հինգ ու կես ամիս բնակվել է Բեռլինում (1906-ի ապրիլի կեսից մինչև նույն թվականի հոկտեմբերի սկիզբ): 1906 թ. հոկտեմբերի 2-ից մինչև 1907 թ. մայիսի առաջին տասնօրյակ՝ վեց ամսից ավելի, Փարիզում էր. այդ ընթացքում բացակայել է սոսկ տասն օր՝

² Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2019:

³ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001:

⁴ Կոմիտաս Վարդապետ 2009:

⁵ Սամվելյան 1969, N 12, 63-64, 1970, N 1, 61-64: Սամվելյանի տարեգրության մեջ հաճախ ճշգրտված չէ հին ու նոր տոմարի հանգամանքը: Ուստի շրջանցում ենք այն՝ բերելով վկայված ամսաթիվը, երբեմն էլ անելով մոտավոր ձևակերպումներ:

մեկնելով Բրյուսել (1910 թ. դեկտեմբերի 9-20-ը)⁶: Ապա հետագա ամիսներին շրջագայել է եվրոպական տարբեր քաղաքներով և էջմիածին է վերադարձել միայն 1907 թ. սեպտեմբերի վերջին⁷: Սակայն այդ փուլը նրա կյանքում երբևէ չի բնութագրվել որպես «եվրոպական» կամ առավել ևս՝ «բեռլինյան» կամ «փարիզյան»: Մինչ այդ՝ նախքան Բեռլին ուսման մեկնելը, շուրջ յոթ ամիս Թիֆլիսում ուսանել է Մ. Եկմայանին (1895 թ. հոկտեմբերի սկզբից 1896 թ. ապրիլի վերջ)⁸, որն անհամեմատ կարևոր հանգամանք է արվեստագետի կյանքում, քան սոսկ ճամփորդություններն ու համերգային շրջագայություններն են: Սակայն, այդուհանդերձ, այդ փուլը ևս Կոմիտասի կյանքում «թիֆլիսյան» չի կոչվում և իրավամբ: Եվրոպական երաժշտության պատմության մեջ թափառիկ կյանք վարած կոմպոզիտորները քիչ չեն: Սակայն նրանց կյանքի և ստեղծագործության ուղին պարբերացնելիս ընդունված չէ առաջնորդվել վաղանցիկ դեպքերով, բազում համերգային շրջագայությունների կամ լուսավորչական գործունեության աշխարհագրությամբ: Կոմիտասն էլ, ինչպես համաշխարհային երաժշտության շատ երևելիներ, համերգային շրջագայություններ կարող էր ունենալ: Նրա դեպքում դրանք առավել օրինաչափ էին՝ պայմանավորված որպես երաժիշտ-լուսավորիչ հանդես գալու, դասախոսելու հանգամանքով:

Փուլայնացում՝ ըստ բնակության վայրի

Սովորաբար, կոմպոզիտորի ստեղծագործական ուղու փուլերը սահմանելիս առաջնորդող են հիմնական բնակության կամ ծառայության վայրը կամ, որ առավել կարևոր է, ստեղծագործական ոճի, մտածողության կազմավորումն ու այդ ոլորտում հետագա որակական բնույթի փոփոխությունները: Վերջին դեպքում ևս, եթե գեղարվեստական տեղաշարժերով պայմանավորված փուլայնացումն ունի տեղանվանական ցուցիչ, ապա դա նույնպես նշանակում է, որ այդ փոփոխությունները կապված են կոմպոզիտորի այդ շրջանի հիմնական կեցավայրի կամ ծառայության վայրի հետ: 1910 թվականը Կոմիտասի ստեղծագործության մեջ գեղարվեստական կամ ստեղծագործական խորքային փոփոխություններ չի ցուցանում, կամ գոնե դրանք էականորեն չեն տարբերվում նրա կյանքում մինչ այդ եղած համաբնույթ իրողություններից: Գեղարվեստական նշանակալի փոփոխություններ կերևան արքայից առաջ և հետո՝ այս անգամ, իսկապես, «պոլսական» շրջանի միջակայքում:

Այդուհանդերձ, 1910-ին գեղարվեստական որոշարկող ցուցիչների առկայության դեպքում անգամ դրանք Կ. Պոլսի հետ կապել հնարավոր չէր լինի,

⁶ Սամվելյան 1970, N 2, 62-64, N 3, 49-52, N 5, 53-58:

⁷ Սամվելյան 1970, N 5, 53-58:

⁸ Սամվելյան 1969, N 11, 55-56:

քանի որ **մինչև 1912 թվականը Կոմիտասն իր հիմնական բնակավայրն ու ծառայության վայրը չի փոխել: Էջմիածինը թողնելու փաստն էլ դեռ այդ մասին չի վկայում. կարող ենք խոսել շարունակ շրջագայությունների, համերգների, դասախոսությունների մասին, որ կայացել են այլուր ու նաև Կ. Պոլսում: Սակայն դրանք հիմնական կեցավայր փոխելու մասին չեն վկայում:**

Կոմիտասը 1910-1911 թվականներին, կարճաժամկետ այցերը չհաշված, Կ. Պոլսում երկու անգամ է տևականորեն մնացել՝ 1910 թ. սեպտեմբերի 26-ից մինչև դեկտեմբերի 15-ը՝ շուրջ երկուս ու կես ամիս, ապա 1911 թ. փետրվարի 2-ից մինչև մայիսի վերջը՝ երեքուկես ամսից քիչ ավելի⁹: Անգամ այս թռուցիկ օրացույցով ողջ 1910-1911 թթ. դժվար է «պոլսական» շրջան անվանել:

Ավելին, ըստ պաշտոնական փաստերի, 1910 թվականը որպես «պոլսական» շրջանի մեկնակետ դիտարկելն առավել քան խախտու է: Այն, որ 1910 թվականից Մայր աթոռի միաբան Կոմիտաս վրդ. Սողոմոնյանն ինչ-ինչ պատճառներով, սակայն պաշտոնապես և արտոնությամբ բացակայել է Էջմիածնից և հաճախ երևացել Կ. Պոլսում, դեռ հիմք չէ այդ թվականից հաշվելու նրա կյանքի «պոլսական» շրջանը: Խորհրդային տարիներին էլ չի շրջանցվել այն փաստը, որ 1910 թ. ամառնամուտից մինչև աշուն Կոմիտասը ծննդավայր Քյոթահիայում է եղել: Մայր աթոռի պահպանված գրությունները հաստատում են այս տվյալները: Մասնավորաբար, 1910 թ. մայիսի 10-ին Կոմիտասը գրություն է ներկայացրել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրլյանին՝ խնդրելով արտոնել իր այցը ծննդավայր Կուտինա, ապա Եվրոպա և հոկտեմբերին վերադառնալ Էջմիածին: Ըստ խնդրագրի՝ նրան տրամադրվել է դիվանագիտական անձնագիր, վեց ամսվա միանվագ աշխատավարձ և օրապահիկ («սննդադրամ»)՝¹⁰: Ուրեմն, գոնե ձևական առումով, մինչև 1910 թ. աշուն Կոմիտասի բացակայությունը այսօրվա ձևակերպմամբ գործուղում էր և որպես Կ. Պոլսում հաստատվելու փաստ չի կարող

⁹ Կոմիտասի՝ 1910-1911 թթ. շրջագայությունների օրացույցն ու աշխարհագրությունն այսպիսին է. 1910 թ. մայիսի 20-ին նա թողնում է Վաղարշապատը և Թիֆլիսի, Բաթումի վրայով հունիսի 10-ին հասնում է Կ. Պոլիս: Հունիսի 14-ին մեկնում է Քյոթահիա: Օգոստոսի 20-ին Աֆիոն-Գարահիսարում է, օգոստոսի 29-ին՝ Էսկիշեհիրում: Սեպտեմբերի 1-12-ն ընկած ժամանակահատվածում Էսկիշեհիրից մեկնել է Բրուսա, ապա սեպտեմբերի 25-26-ին՝ Կ. Պոլիս: Դեկտեմբերի 16-ից մինչև 1911 թ. փետրվարի 2-ը Ջմյուրնիայում (Իզմիր) է, որից հետո մեկնում է Կ. Պոլիս և մինչև մայիսի վերջը (23-30) մնում է այնտեղ: Մայիսի վերջին մեկնում Ալեքսանդրիա, Կահիրե: Հուլիսի 6-ից (կամ 13-ից) Փարիզում է, ապա նույն ամսի 19-ին մեկնում է Մեծ Բրիտանիա՝ Ուայթ կղզի (Շենկլին): Օգոստոսի 2-6-ը Փարիզ վերադառնալու ճանապարհին Սեն-Մալոյում է: Օգոստոսի երկրորդ տասնօրյակում մեկնում է Բեռլին: Նոյեմբերի երկրորդ կեսին Բեռլին-Դրեզդեն կատարած ճամփորդությունից վերադառնում է Կ. Պոլիս: 1911 թ. դեկտեմբերն արդեն պաշտոնական ջրբաժան է, որ կփորձենք հիմնավորել: Սամվելյան 1971, N 1, 51-55, N 2, 53-58, N 6, 52-54, N 8, 50-59, N 9, 52-59, 1972, N 1, 58-61, N 3, 48-54, N 6, 47-55 1973 N 3, 52-59:

¹⁰ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2019, փաստաթուղթ (հետայսու՝ փ.), N 56, 76:

մեկնաբանվել՝ հակառակ այն բազմաթիվ վկայությունների, որ այդ շրջանում Կոմիտասը եղել է Կ. Պոլսում, լավ է ընդունվել, համերգներ է տվել, սեպտեմբերի վերջից էլ տևականորեն գտնվել է այստեղ և այլն:

Քիչ այլ են հանգամանքները 1911 թվականի առնչությամբ: Շրջագայում է Օսմանյան կայսրության տարբեր վայրերում, իհարկե, լինում է Կ. Պոլսում, այցելում եվրոպական երեք երկիր: Այդ տարի Կոմիտասի էջմիածին չվերադառնալն ինքնական է: Այդուհանդերձ, 1910 թ. հոկտեմբերի 5-ին Թիֆլիսի «Завкавказье» լրագիրը, հենվելով պոլսական մամուլի հաղորդագրությունների վրա, գրել է, որ Կոմիտասը ցանկանում է Կ. Պոլսում կազմելիք իր մեծ երգչախմբով դեռ մեկ տարի համերգային շրջագայություն ունենալ Օսմանյան կայսրությունում և Եվրոպայում՝ Բեռլին, Փարիզ այցելելուց հետո Պետերբուրգով վերադառնալ էջմիածին¹¹: Այսինքն՝ դեռևս 1910 թ. աշնանը ճիշտ իր վերադարձի համար՝ իր խնդրագրով սահմանված ամսին թերթով ծանուցվել է, որ նա դեռ մեկ տարի էլ բացակայելու է: Ավելին, նրա էջմիածին վերադառնալու մտադրության մասին հայտարարում է նաև «Բիզանդիոնը» 1911 թ. հունիսի կեսին լույս տեսած իր համարում¹²: Այլ խոսքով՝ **1911 թվականի շրջագայությունները նախապես ծրագրված են եղել, իր բացակայության մասին, վաղահաբար իր տրամադրած տեղեկությամբ, հրապարակավ ծանուցվել է:** Միաբանությունից իր բացակայության մասին այս կերպ ծանուցելու պատեհությունն այսօր քննարկելիք հարց չէ: Սակայն փաստ է, որ այդ և հետագա հրատարակված հաղորդագրություններում, որոնց պակասը Կոմիտասի կյանքում չկա, **1910-1911 թվականներին Կ. Պոլսում հաստատվելու մասին խոսք իսկ չի եղել:**

Մայր աթոռի ծանուցագիր-փաստաթուղթը վկայում է, որ Կոմիտասը միայն 1911 թ. դեկտեմբերին է ցանկություն հայտնել Կ. Պոլսում հաստատվելու¹³: Ինքնական բացակայության մասին նույն փաստաթղթով տրվող բացատրությունը, իսկապես, շատ բան հստակեցնում է թե՛ բուն բացակայության, թե՛ Կ. Պոլսում երկար մնալու առումով: Օսմանահպատակ Կոմիտասը Ռուսական կայսրություն մուտք գործելիս խնդիր է ունեցել. օսմանյան իշխանությունները նույնիսկ դիմել են Պետերբուրգ: Գործընթացի ձգձգման պատճառով Կոմիտասը որոշել է մինչև վերադառնալը գործով զբաղվել՝ համերգներ տալ, համերգներով շրջագայել և այլն: Դրանից զատ, թե՛ փաստաթղթի հետ կապված գործընթացը, թե՛ Օսմանյան կայսրության տարբեր մասեր ու

¹¹ Սամվելյան 1971, N 8, 50-51:

¹² Սամվելյան 1971, N 2, 54: Ի դեպ, «Բիզանդիոնի» հրապարակման մեջ շրջագայությունների վերջնական նպատակը «հայկական բնատոհմիկ երաժշտության վրա իր երկասիրության» գերմաներեն հրատարակությունն է հիշատակված: Այս տեղեկությունը կարող էր ստուգվել: Այն հավանաբար նախատեսվում էր իրականացնել Գերմանիայում: Սակայն ցայսօր փնտրությունները նման ձեռագիր գոնե Գերմանիայում դեռ ի հայտ չեն բերել:

¹³ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2019, փ. N 64, 84-85:

Եվրոպական երկրներ մեկնելը նրան ականա վերադարձրել են Կ. Պոլիս. պաշտոնական մարմինների տեղակայությամբ, ճանապարհների և հաղորդակցության հնարավորությունների տրամաբանությամբ (այսօր կասենք լոգիստիկա) միշտ ենթադրվել է Կ. Պոլիս՝ կայսրության մայրաքաղաք վերադառնալու անխուսափելիությունը: Այսինքն՝ իրերի բերումով Կոմիտասը ստիպված էր նախ հաճախ լինել մայրաքաղաքում և հետո՝ որպես կատարող-երաժիշտ և բանախոս, «գործով պարապելու» առավել մեծ հնարավորություն տեսել է այնտեղ: Այս հանգամանքները չեն վկայում այդ շրջանում Կ. Պոլսում Կոմիտասի հաստատվելու, առավել ևս հաստատված լինելու մասին:

Էջմիածնից հեռանալու պատճառները

Անշուշտ, 1910 թ. աշնանից մինչև 1911 թ. դեկտեմբեր Կոմիտասի ինքնական բացակայությունը Մայր աթոռից ուրիշ ենթատեքստ ևս կարող էր ունենալ, որ պաշտոնական ծանուցումներում կա՛մ չի երևում, կա՛մ սուկ ակնարկվում է: Եղած գրականության մեջ արժարժված պատճառաբանություններից ուշարժան են երկուսը՝ հարաբերությունները հոգևորական դասի հետ և Կ. Պոլսում կոնսերվատորիա հիմնելը¹⁴: Վերջին հանգամանքը հեշտ հերքվում է այն բանով, որ Կ. Պոլսում կոնսերվատորիա հիմնելու մտադրության մասին Կոմիտասը տեղի երաժիշտների, մտավորականների հետ խորհրդակցել է միայն 1911 թ. փետրվարի վերջին: Մտածել են Եվրոպայից և Կովկասից երաժիշտներ հրավիրելու մասին, այսինքն՝ երկար ու բարդ գործընթաց է նախատեսվել: Ավելին, դրա հաջողելն ի սկզբանե կասկածելի է համարվել, քանի որ Կ. Պոլսում ձախողելու դեպքում քննարկել են այլ տարբերակներ ևս. Կ. Պոլսի Բերա թաղամասից բացի, նկատի են առել նաև Իզմիրը: Հետևաբար այս քննարկումները, նույնիսկ այդ նպատակի իրականացմանն ուղղված համերգներն ինքնին դեռ 1911 թվականին Կ. Պոլիս տեղափոխվելու փաստ չեն:

Կոնսերվատորիա հիմնելը Կոմիտասի կյանքում, իհարկե, խիստ կարևոր նպատակ էր, սակայն Էջմիածինն ինքնական թողնելու վճռորոշ քայլը պայմանավորող իրողություն չէր կարող լինել: Այլապես այդ նպատակի ձախողումից հետո նա անմիջապես պետք է վերադառնար Էջմիածին կամ գոնե հեռանար Կ. Պոլսից, բայց չի հեռացել... Այսինքն՝, թե՛ Կ. Պոլիս տեղափոխվելու, թե՛ այնտեղ մինչև վերջ մնալու համար այլ պատճառներ կային, որ 1910-1911 թվականներին դեռ ակնհայտ չէին: Կոմիտասը միշտ երազել է հիմնել երաժշտական կրթական հաստատություն տարբեր վայրերում: Հետևապես Կ. Պոլսում դրան ուղղված աշխատանքները կարող են դիտվել նրա գործունեության ընդհանուր տրամաբանության մեջ որպես կարևոր բա-

¹⁴ Սամվելյան 1972, N 1, 60:

ղադրիչ իր նշած «գործով պարապելու» համատեքստում: Ուրեմն, կոնսերվատորիա ունենալու Կոմիտասի երազանքը, որ միշտ ունեցել է և՛ Էջմիածնում, և՛ Կ. Պոլսում, ո՛չ «Էջմիածնական», ո՛չ «պոլսական» շրջանի որոշարկիչ չէ:

Ներմիաբանական պայքար

Առավել բարդ է Մայր աթոռի հոգևորական դասի հետ հարաբերությունների հարցը: Երաժշտագիտական գրականության մեջ Էջմիածնից հեռանալու հիմնական պատճառ այս հանգամանքն է վկայված¹⁵: Որքան էլ այս պնդումն իրական հիմքեր ունի, այդուհանդերձ, այն ներկայացվել է նեղ ըմբռնումով, որոշակի միտումով և իրողությունների որոշակի եղծումով: Այսպես, ըստ ձևակերպված տեսակետի, կարելի է կարծել, որ այդ շրջանում Մայր աթոռի ներմիաբանական բավականին սուր կողմեր ունեցող պայքարը հենց Կոմիտասի անձի դեմ «խավարամիտ կղերականության» ծավալած հալածանքի արտահայտություն էր: Դա հիմնավորելիս հաճախ վկայակոչել են 1909-1910 թվականներին Կոմիտասի՝ կաթողիկոսին ուղղված երկու նամակի բովանդակությունն ու դրանց անպատասխան մնալը¹⁶: Այնինչ այդ հալածանքները, եթե կային և կարող էին այդպես կոչվել, հետևանք էին միաբանության մեջ գործող երկու թևերի միջև ընթացող պայքարի, անպատասխան նամակներն էլ կարող էին այլ բացատրություններ ունենալ, որ դիտարկված չեն:

Այն, որ նշված ժամանակահատվածում Մայր աթոռում բարդ իրավիճակ էր, կասկածից վեր է: XIX-XX դարերի սահմանագծին Մայր աթոռի միաբանության երկու թևերի միջև հակասությունները տարբեր կերպ են մեկնաբանվել, նաև անվանվել՝ «պահպանողականներ» և «առաջադեմներ» կամ «չափավորներ» և «ծայրահեղականներ», նաև՝ «ճեմարանականներ», «հակավանականներ», «օրմանյանականներ», «հակաօրմանյանականներ»¹⁷ և այլն: Այստեղ գերծ կմանք այդ հոսանքները բնութագրելու փորձից: Սակայն այդ անվանումները որոշ դեպքերում կարող են սխալ պատկերացում տալ գոյություն ունեցած իրողությունների մասին: Այն, որ դրանցից մեկն ավանդույթների պահպանություն ու մյուս թևն էլ սոսկ նորարարություններ կամ խիստ ծայրահեղ փոփոխություններ էր ուզում, ակնհայտ չէ կամ կես ճեմարտություն է նույնիսկ նույն թևի տարբեր ներկայացուցիչների պարագայում: Օրինակ՝ Ե. վրդ. Տեր-Մինասյանը (մասամբ նաև Գ. վրդ. Հովսեփյանցը) Ա. ֆոն Հառնակի պատմաքննադատական հայացքների ազդեցությամբ¹⁸ կարող էր նույնիսկ Հայ եկեղեցու ռեֆորմացիայի հարց բարձրաց-

¹⁵ Գասպարյան 1947, 33, Шавердян 1956, 43-44, Յոլյան 1969, 31-33, Թերլեմեզյան 1992, 62:

¹⁶ Ս. Գասպարյանն անհայտ հիմքով նույնիսկ պնդում է, թե կաթողիկոսը մերժել է Կոմիտասի 1909 թ. սեպտեմբերի 5-ի նամակի խնդրանքը, տե՛ս Գասպարյան 1947, 31-32: Հմմտ. Յոլյան 1969, 33, Թերլեմեզյան 1992, 63:

¹⁷ Հմմտ. Тунян 2004, 147-148:

¹⁸ Տեր-Մինասեանց 2013, 12-15, Հովսեփեանց 1908, հ. Է.-Ը., 709-711:

նել¹⁹: Սակայն նույն խմբի անդամ դասված Կոմիտասի դեպքում նման «գեր-առաջադեմ» մոտեցումներ ուղղակի չկային: Ավելին, եթե հետևելու լինենք նրա առաջարկած կրթական բարեփոխումների տրամաբանությանը, ապա նա առավել պահպանողական էր: Նույնն է նաև քաղաքական հայացքների առումով. Կոմիտասը առհասարակ մերժում էր հեղափոխականությունը որպես ազգային խնդիրների լուծման հնարավոր ուղի, մեծապես արժևորում էր կրթությունն ու լուսավորության գործը, վերապահ դիրքորոշում ուներ քաղաքական պայքարի հանդեպ. սկզբունքորեն լինելով եվրոպեիստ՝ քննադատորեն էր վերաբերվում եվրոպական որոշ նորամուծությունների և այլն²⁰: Նույնիսկ սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ խմբակային այս պայքարում Կոմիտասի դիրքորոշումը հատկապես հստակ է արտահայտվել հենց քաղաքական գաղափարախոսությունների հարթության վրա՝ հայ ժողովրդի, Հայաստանի, Հայ եկեղեցու և քաղաքական այս կամ այն հոսանքի փոխառնչությունների տեսանկյունից²¹: Այս իմաստով քիչ տարօրինակ կարող է թվալ այն, որ **իրավամբ հայ երաժշտության նաև նորարարական փուլի հիմնադիրը՝ XX դարասկզբի ամենանորարար արվեստագետներից մեկը, իր ազգային գաղափարաբանությամբ և հասարակական դիրքորոշումով թերևս կարող էր բնութագրվել որպես ազգային չափավոր-պահպանողական թևի ներկայացուցիչ, ինչպես իր ուսուցիչ Մ. արք. Օրմանյանն էր²²:**

Պատահական չէ, որ Կոմիտասին և իր համախոհներին կարող էին նաև «օրմանյանական թև» համարել: Դրա մասին է վկայում մի միջադեպ, երբ Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի և կաթողիկոսի միջև կայացած կնճռոտ խոսակցության ընթացքում կաթողիկոսը, ինչ-ինչ խնդիրներում ակնարկելով «օրմանյանականներին», ուղղակի վիրավորական արտահայտություն է թույլ տվել եպիսկոպոսի հանդեպ՝ չընդունելով վերջինիս հակափաստարկները²³: Իսկ այն, որ Կոմիտասին իսկապես կարելի էր «օրմանյանական» կոչել, հայտնի է²⁴: Եվ այն, որ 1908 թվականի կաթողիկոսական ընտրություններին Կոմիտասի համար Մ. արք. Օրմանյանի թեկնածությունն առավել նախընտ-

¹⁹ Տեր-Մինասեան 1908, հ. Ե.-2., 465-487: Հմմտ. Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2001, փ. N 158, 226-228, փ. N 227, 322-323, փ. N 260, 370-371:

²⁰ Այս տեսանկյունից կարևոր է Կոմիտասի 1912 թ. դեկտեմբերի 25-ին Արշակ Չոպանյանին գրած նամակը, որում արտացոլված են նրա քաղաքական մի շարք հայեցակետեր: Հմմտ. Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 145, 214-217: Նաև՝ Նավոյան 2020, 59-60:

²¹ Հմմտ. Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 160, 165:

²² Սարուխանյան 2006, 50-71:

²³ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2001, փ. N 725, 869-872:

²⁴ Հատկանշական է, որ 1910 թ. հունիսի 10-ին, Կ. Պոլիս հասնելու հաջորդ օրը՝ 11-ին, պատրիարք Եղիշե արք. Դուրյանին քաղաքավարական այց մատուցելուց հետո Կոմիտասն անմիջապես այցելել է իր ճեմարանական ուսուցչին, ըստ էության մեկուսացված Մ. արք. Օրմանյանին: Սամվելյան 1971, N 2, 54: Հետագայում էլ՝ արդեն 1912-ին, Կոմիտասի և Մ. Արք. Օրմանյանի առնչությունների մասին իմանում ենք վերջինիս Տիրայր վարդապետին գրած նամակներից: Սամվելյան 1974, N 1, 57, N 5, 52, 54-55:

րելի էր²⁵, մի՞թե հայտնի չէր Մատթեոս Բ Իզմիրյանին, և դա մի՞թե կաթողիկոսի մոտ հետևանք չէր կարող ունենալ՝ հենց միաբանների խմբակային պայքարի համատեքստում²⁶: Մանավանդ որ հակադիր թևի ներկայացուցիչները կարող էին դա որպես գործիք հմտորեն օգտագործել նույն միաբանական պայքարում: Այստեղից բխում է մեկ այլ հարց ևս՝ մի՞թե Կ. Պոլսում Կոմիտասը խուսափելու էր այդ նույն խմբակային պայքարի ճնշող մթնոլորտից, և արդյո՞ք նույն այդ պայքարով կամ նաև դրանով չէին պայմանավորված այն անիրավ հողվածներն ու հայտարարությունները, համերգ ու դասախոսություն արգելող տիաճ միջադեպերը, որ նա ունեցավ Կ. Պոլսում և այլուր, եկեղեցական ու հասարակական շրջանակներում: Այս փաստարկները վկայակոչում ենք շեշտելու, որ էջմիածնական միջավայրի ներմիաբանական պայքարը շատ բանով անհանգստացնում էր հենց Կ. Պոլսի պատրիարքությունում, մեծ հաշվով ազգային շրջանակներում չափավոր-պահպանողական և հեղափոխական հոսանքների բախումից և, մասնավորաբար, Մ. արք. Օրմանյանի անձի շուրջ ծավալված պոլտոր գործընթացներից: Կոմիտասը դրանց լավագույնս տեղյակ էր: Ուստի, եթե էջմիածնից մեկնելու հիմնական պատճառը սոսկ այդ խմբակային պայքարն էր, ապա «հակաօրմանյանական» թևի հալածանքներից խուսափելու համար Կ. Պոլիսը լավագույն վայրը չէր, որ նա պիտի ընտրեր²⁷:

Այսպիսով, հստակ է, որ իրավիճակը չէր կարող մեկնաբանվել որպես հատուկ Կոմիտասի անձի դեմ մղվող հալածանք²⁸: Հակառակ այն բանին, որ

²⁵ Հմմտ. Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 159-160:

²⁶ Тунян 2004, 147-148.

²⁷ Այս իմաստով հիշարժան է կնճռոտ մի դեպք. երբ 1910 թ. նոյեմբերի 21-ի համերգի հոգևոր մասը պատրիարքարանը արգելում է, ակնատեսի՝ Հ. Սիրունու վկայությամբ Կոմիտասն հրապարակավ դա վերագրում է մի խումբ չարակամների, որոնք իր դեմ դավեր էին նյութում նաև Կ. Պոլսում: Սակայն ուշագրավ է և այն, որ Կոմիտասն ընդվզելով հայտարարել է, որ ինքն էջմիածնի միաբան է, այսինքն՝ ենթակա չէ Կ. Պոլսի պատրիարքությանը և հոգևոր երգը համերգային բեմից հնչեցնելու իրավունք ստացել է հայոց Հայրիկից (իմա՝ Մկրտիչ Ա Խրիմյանից, Խրիմյան Հայրիկից): Սրանով վկայված է, որ «հակառակ թև» Կոմիտասին, ցավոք, չէր պակասում Կ. Պոլսում ևս, նաև այն, որ 1910 թ. նոյեմբերի վերջին Կոմիտասն իրեն դեռևս պոլսական միջավայրի ներկայացուցիչ չէր համարում, այլ Մայր աթոռի միաբան, որը ևս մեկ անգամ հաստատում է վերևում բերված թիֆլիսյան «Заквказье» լրագրի ծանուցումը: Սամվելյան 1971, N 8, 55-56:

²⁸ Ներմիաբանական պայքարի հետևախորքը քիչ ավելի լուսաբանելու առումով հետաքրքիր է 1909 թ. մայիսի 14-ին Ա. Չոպանյանի՝ Մատթեոս Բ Իզմիրյանին գրած նամակը, որ նախքան վերջինիս էջմիածին հասնելը նրան, մի տեսակ, Մայր աթոռի միջավայրին ծանոթացնելու, նախապատրաստելու, նախազգուշացնելու նպատակ է հետապնդել: Այստեղ մի հողվածի մասին ակնարկելով՝ նամակագիրն առավել կանգ է առնում Մայր աթոռի հակամարտող երկու խմբակների պայքարի վրա և նույնիսկ անում է որոշ անձնական բնութագրումներ, որ շատ ուշագրավ են և հակամարտող խմբակների պայքարին տալիս են որոշակի անձնավորված նկարագիր: Այդուհանդերձ, Չոպանյանը ոչ թե անձամբ Կոմիտասի, այլ նրան ընկերակից ողջ խմբի համար է բարեխոսում. դա նշանակում է, որ խնդիրը որևէ անձի հետ չէր կապված, և Կոմիտասի ընկերները ևս լավ վիճակում չէին. թեպետ այդ մասին ինքը՝ Կոմիտասն էլ է քանիցս նշում: Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, փ. N 188, 269: Հմմտ. Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 158-162:

նման պայքարը շատ հաճախ կարող էր նաև անձնավորվել և իսկապես կրել ճնշող բնույթ, այդուհանդերձ, դա աշխարհայացքային հակասություններով պայմանավորված հակադրություն էր, որում բախվում էին հայ իրականության առավել ծայրահեղ և չափավոր պահպանողական թևերը: Իհարկե, երկու ճամբարում էլ կային գաղափարախոսական թևերի բևեռային արտահայտություններ, որոնք կարող էին տարօրինակ, գուցե և արտառոց տեսք ունենալ: Սակայն, ինչ էլ որ լինի, այս պայքարը, կրկնենք, չի կարող դիտարկվել որպես Կոմիտասի անձի դեմ մղված հալածանք: **Այն ճշգրտորեն բացատրվում է որպես մեծ երաժշտի կյանքի բարդ, սակայն կարևորագույն մի իրողություն: Դրանում արտացոլվում են Կոմիտասի աշխարհայացքը, ազգային, հասարակական դիրքորոշումները, որոնք նրան բնութագրում են որպես որոշակի գաղափարական նկարագրի ազգային գործիչ:**

Եվ այս տեսանկյունից այդ պայքարն ու դրա դասակարգումը Կոմիտասի կյանքում կարևոր երևույթներ են՝ որպես հենց **էջմիածնական միջավայրում ծավալված իրողություններ:**

Ասվածի ոչ անձնական բնույթը հիմնավորվում է նաև նրանով, որ Մատթեոս Բ Իզմիրյանի գահակալության և դրան հաջորդած տարիներին Մայր աթոռի մթնոլորտը խիստ լարված էր բազում այլ պատճառներով ևս²⁹:

²⁹ Նորընտիր կաթողիկոսի՝ Մատթեոս Բ Իզմիրյանի գահակալությունը տևեց շուրջ երկու տարի՝ 1908-1910 թթ.: Նրան բաժին ընկած այս կարճ շրջանում հարկ էր կարգավորել թե՛ եկեղեցու ներքին կյանքին վերաբերող բազում հարցեր, թե՛ երկու տերությունների՝ Ռուսական (Турян 2004, 181-186) և Օսմանյան կայսրությունների հետ հայ եկեղեցու բավականին բարդ փոխհարաբերությունները: Օսմանյան կայսրությունում Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռի շուրջ առաջացած բավական խոր կնճիռներից (Турян 2004, 186-187), նոր պատրիարքի ընտրության գործընթացից ու հետագա բարդություններից գատ, լուրջ խնդիրներ կային երուսաղեմի պատրիարքությունում նույնպես (Օրմանեան 2001, 5887-5915): Բացի այդ, 1909 թվականին տեղի ունեցավ դարասկզբի ամենաողբերգական իրադարձություններից մեկը՝ Ադանայի ջարդերը: Դրա բազմաբարդ հետևանքների հաղթահարումը նույնպես Մատթեոս Բ Իզմիրյանին բաժին ընկած փորձություններից էր: Մյուս կողմից, Ռուսական կայսրության մեջ հայտնի քաղաքական շարժումների հետևանքով տեղի ունեցած փոփոխությունները խնդրահարույց իրավիճակ էին ձևավորել Հայ եկեղեցու համար: Նախ, վարչապետ Պ. Ստոլիպինի առաջարկած փոփոխությունները, որ երբեմն գնահատվում են որպես բարեփոխություն, նույնքան հաճախ՝ ռեակցիա, առնչվում էին նաև Հայ եկեղեցուն²⁹: Այս առումով ուշագրավ է Պ. Ստոլիպինի հրահանգով Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Ղաշկովի ներկայացրած զեկույցը՝ կաթողիկոսի թեմական խորհուրդների ընտրությանն առնչվող 1910 թ. մայիսի 28-ի կոնդակի մասին (տե՛ս Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, փ. N 726, 873-877): Առավել բնութագրական է կաթողիկոսական կոնդակի չեղարկումը, Հայ եկեղեցում ստուգումներ անցկացնելը, որ Ստոլիպինը նախաձեռնեց 1910 թ. աշնանը՝ կաթողիկոսի մահից առաջ (Турян 2004, 181-182, 190): Դրան գումարվում էր հայ քաղաքական կուսակցությունների առաջադրած օրակարգը, որ փորձաքար էր թե՛ եկեղեցի-կայսրության, թե՛ ներեկեղեցական փոխհարաբերությունների համար (Турян 2004, 52-67, 186-187): Մյուս կողմից իր՝ Մատթեոս Բ Իզմիրյանի նախկինում դրսևորած ոչ ռուսահաճո կեցվածքը («Պոլոժենիի» դեմ հանդես գալը, Օրմանեան 2001, 5839) նույնպես խոչընդոտ էր պետության հետ հարթ ընթացք կազմակերպելու ճանապարհին: Վերջապես, որպես անձնական գործոն՝ 1909 թ. բժշկական քննության արդյունքներով կաթողիկոսն արդեն խիստ տկար առողջական վիճակի մեջ էր (Հովիտ 1910, N 36, 566-567), որ խանգարող հանգամանք էր աշխույժ գործունեություն վարելու, բոլոր խնդիրներին շուտափույթ լուծում գտնելու տեսանկյունից:

Անպատասխան նամակներ

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրյանին Կոմիտասի գրած և անպատասխան մնացած նամակները պետք է դիտարկվեն այս ժամանակի ողջ բարդ համատեքստում, այլապես կմնան ոչ միայն չհասկացված, այլև շրջանը հասկանալու ճանապարհին խանգարող հանգամանք:

Նախ, կաթողիկոսին Կոմիտասի գրած նամակները չորսն են (այն էլ դեռևս պատրիարք Իզմիրյանին գրած մեկ նամակը չհաշված)³⁰: Դրանցից մեկը Ռ. Ղորղանյանի Ս. Պատարագի երգասացությունների ներդաշնակման վերաբերյալ կաթողիկոսի հանձնարարականով Կոմիտասի գրած գրախոսականն է³¹, որ էջմիածինը թողնելու մասին ենթադրության տեղիք չէր կարող տալ: Մյուս երեքը իսկապես անպատասխան են կամ առավել ճիշտ՝ դրանց հետագա ընթացքի մանրամասները մեզ հայտնի չեն:

Մատթեոս Բ Իզմիրյանին Կոմիտասի 1909 թ. սեպտեմբերի 5-ի նամակն իսկապես արտահայտում է թե՛ ծայրահեղ դժգոհություն և նույնիսկ հուսաբեկություն, թե՛ Մայր աթոռից հեռանալու ձգտում³²: Սակայն Կ. Պոլսի մասին խոսք չկա, հիշատակվում է Սևանի անապատը: Մյուս երկուսը (1910 թ.) կրթական բարեփոխումների մասին առաջարկների փաթեթ են, որոնցից առաջինը (հուլիսի 12-ի ամսաթվով) ուղղակի հիշատակում է այն մասին, որ գրվել է ի պատասխան կաթողիկոսի բանավոր հրահանգի³³, հավանաբար կրթական բարեփոխումների գործընթացում կիրառելու նպատակով: Ուստի սա նամակ չէ, այլ հանձնարարականի կատարում՝ առաջարկի տեսքով, որը պատասխան չի ենթադրում: Մյուսը (մայիսի 10-ին) հանձնարարության մասին չի ակնարկում, սակայն ճիշտ նույն բնույթն ունի³⁴:

Այդուհանդերձ, մեր փնտրած «պատասխանների» առիթով տեղին է հղել Մատթեոս Բ Իզմիրյանի մահից հետո հայ հասարակությունը ալեկոծած աղմուկի մեկ դրվագ: Կաթողիկոսի մահից հետո հրապարակված մի քանի նամակների և փաստաթղթերի բովանդակությունն այն էր, որ հայրապետին հնարավորություն չի տրվել լիարժեք գործելու, որ նա նույնիսկ հրաժարականի նամակ էր պատրաստել թագավոր-կայսեր անունով, որ, ըստ էության, շրջապատված էր անառողջ մթնոլորտով և այլն: Որպես բացասական գործոն հիշատակված էր նաև միաբանության երկու խմբակների միջև պայքարը: Սրան հակընդդեմ հրապարակումներում կաթողիկոսի աշխատունակության, հոգևոր դասի հետ ակտիվ շփումների մասին վկայող փաստ էր դիտվում նաև մի շարք հոգևորականների, այդ թվում՝ Կոմիտաս վարդապետի հետ

³⁰ Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 150-152:

³¹ Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 173-175:

³² Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 166:

³³ Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 179-182:

³⁴ Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 186-189:

նրա հաճախ հանդիպած լինելու հանգամանքը³⁵: Գուցե թե հասարակական ուշադրության արժանացած այս փոխադարձ մեղադրանքներում հիշատակված վկայությունները արժանահավատ չհամարեինք, եթե չլիներ Կոմիտասի՝ 1909 թ. հունիսի 14-ին Ա. Չոպայանին գրած նամակը, որ լիովին հաստատում է կաթողիկոսի հետ իր ունեցած հանդիպումն ու հատկապես Բյուրականի ամառանոց ուղեկցելու փաստը³⁶: Դրանից բացի, նման հանդիպումների համար կարևոր հանգամանք էր նաև Կոմիտասի զբաղեցրած պաշտոնը, որ ստանձնել էր Ա. Մանթաշյանի ցանկությամբ³⁷: Խոսքը Մայրավանքի վերանորոգման աշխատանքների ֆինանսական հանձնախմբի գանձապահ-քարտուղարի պաշտոնի մասին է: Հետևաբար երկու փաստ կարելի է արձանագրել. Կոմիտասը, անկախ բացասական բոլոր հանգամանքներից, 1910 թվականի դրությամբ Մայր աթոռում հարգ ու դիրք ունեցող միաբան էր, և հետո անգամ ի պաշտոնե իսկապես կարող էր հաճախ հանդիպել կաթողիկոսի հետ: Ինչի մասին, բացի հիշյալ աղմուկի կապակցությամբ հրապարակված հակընդդեմ նամակից, ըստ էության, վկայում է հենց Կոմիտասը 1910 թ. հունվարի 12-ի նամակի սկզբում: Այդտեղ հիշատակված բանավոր հանձնարարականը, ինչպես նաև դրան նախորդած՝ 1909 թ. դեկտեմբերին գրված Ռ. Ղորղանյանի երկի մասին գրախոսականը վկայում են թե՛ գրավոր, թե՛ բանավոր հանձնարարականների և ո՛չ եզակի շփումների մասին: Դրանք բոլորն էլ հաջորդել են 1909 թ. սեպտեմբերի 5-ի վերը հիշատակված դրամատիկ գրությանը: Հետևապես կարելի է առնվազն ենթադրել, որ այդ նամակից հետո, այդուհանդերձ, Կոմիտասին ինչ-որ բացատրություններ տրվել են:

Պարզ ձևակերպմամբ՝ եթե առիթներ կային հայրապետի հետ բանավոր քննարկելու տարբեր հարցեր, ապա գրավոր պատասխանի կարիքը կարող էր և չզգացվել: Դիցուք, հիշյալ նամակներից գոնե վերջինը Կոմիտասը կաթողիկոսին է ներկայացրել իր մեկնելուց ութ օր առաջ՝ 1910 թ. մայիսի 12-ին³⁸: Երեք օր անց՝ մայիսի 15-ին, վեհարանում կաթողիկոսի մասնակցությամբ տեղի է ունեցել նկարիչների և ճարտարապետների հանձնախմբի նիստ (Մայրավանքի վերանորոգության հարցերի առնչությամբ), որի քարտուղարը Կոմիտասն էր³⁹: Այսինքն՝ նա իր նամակի պատասխանը ստանալու համար հնարավորություն ուներ դիմելու, գուցե և դիմել է կաթողիկոսին:

Ուրեմն, ո՛չ կարիք կար նամակների պատասխանին սպասելու, ո՛չ ժամանակ, ո՛չ էլ պատասխան չունենալը կարող էր լինել մեկնելու առիթ:

³⁵ Тунян 2004, 196.

³⁶ Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 164-165:

³⁷ Հմմտ. Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, փ. N 595, 742:

³⁸ Սամվելյան 1971, N 1, 53-54: Այստեղ Խ. Սամվելյանը շփոթմամբ «միավորել» է 1910 թվականին Կոմիտասի՝ կաթողիկոսին գրած երկու նամակները:

³⁹ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, 18, փ. N 576, 578, 728-730:

Ի դեպ, այս վերջին նամակ-առաջարկը ժամանակի մամուլում ներկայացվել է որպես մասնագիտական խնդիրների նկարագրություն, իրավիճակի վերաբերյալ դժգոհության արտահայտություն և հրաժարական⁴⁰: Այնինչ նամակը կրթական բարեփոխությունների մի ամբողջ շարք է պարունակում, այլ ոչ հրաժարական, և ավարտվում է Կոմիտասի կողմից իր անձնվեր ու անշահախնդիր մասնագիտական աշխատանքը կաթողիկոսին առաջարկելով⁴¹: Նույնիսկ միայն ուսուցչության պաշտոնից հրաժարումը հիշատակելով (որը դարձյալ ճիշտ չէ)⁴² մամուլն ուղղակի նպաստել է թյուր տեսակետ ձևավորելուն՝ իբր Կոմիտասը հրաժարական է ներկայացրել կաթողիկոսին և հեռացել Էջմիածնից⁴³ (օրինակ՝ «Ազատամարտի» ծանուցման մեջ)⁴⁴: Գուցե նաև այդ հրապարակումներն են դարձել խորհրդային երաժշտագիտության մեջ ձևավորված Կոմիտասի ստեղծագործական ուղու փուլայնացման հիմքը: Այնինչ, ինչպես տեսանք, թե՛ Կովկասի, թե՛ Կ. Պոլսի այլ պարբերականներ և՛ 1910-ին, և՛ 1911-ին ծանուցել են Կոմիտասի՝ Էջմիածին վերադառնալու մտադրության մասին:

⁴⁰ Խոսքը 1910 թ. մայիսին Բաքվի «Бакы», Թիֆլիսի «Новая печать», ապա՝ հունիսին Կ. Պոլսի «Ազատամարտ», թերթերում տպագրված լուրերի մասին է: Սամվելյան 1971, N 1, 55, N 2, 53: Տե՛ս նաև Թերթապատում 2019, 107:

⁴¹ Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 186-189:

⁴² Թերլեմեզյան 1992, 64-65:

Հրաժարականի մասին տեղեկությունը հավանաբար ծագել է Կոմիտասի մեկնումից առաջ Մայր տաճարի վերանորոգության հանձնախմբի քարտուղար-գանձապահի գործերի ընդունման ու հանձնման արձանագրությունից, որ կատարվել է Կոմիտաս և Արտակ Սմբատյան վարդապետների միջև: Սակայն վերջինը սոսկ ժամանակավոր պաշտոնակատար էր նշանակված, որը նույնպես արձանագրված է փաստաթղթերով: Հմմտ. Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, փ. N 595, էջ 742, հմմտ. 3. N 581, 732-733: Նաև՝ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2019, փ. N 57, 77: Այսինքն՝ կարող ենք ասել, որ նախատեսվել է ժամանակավոր բացակայություն, այլ ոչ հրաժարական ու վերջնական հեռացում Էջմիածնից:

⁴³ Այս հարցին մասամբ և դարձյալ անճշտորեն անդրադարձել է Ռ. Թերլեմեզյանը: Նա նշում է, որ Կոմիտասի մեկնելուց «մի քանի ամիս անց» ճեմարանում և Մայր Աթոռի խմբավարի պաշտոնում նրան փոխարինողի հարց են բարձրացրել և 1910 թ. նոյեմբերի 1-ից ազատել պաշտոնից: Նախ, եթե այդպես է, ապա ազատել են նոյեմբերի 1-ից, այլ ոչ մայիսից կամ հունիսից, որը քիչ թե շատ կարող էր համապատասխանել մամուլում հրապարակված կեղծ լուրին: Սակայն Ռ. Թերլեմեզյանը չի հստակեցրել, որ «մի քանի ամիս անցը» դա դեռ նույնիսկ 1910 թ. նոյեմբերի 1-ը չէր: Խոսքը կաթողիկոսական տեղապահ Գ. արք. Սուրենյանցի 1911 թ. փետրվարի 10-ի N 1281 որոշմանն է վերաբերում, որում, այո՛, նախորդ տարվա նոյեմբերի 1-ից բացակայող Կոմիտաս վարդապետը հետին թվով պաշտոնաթող էր ճանաչվում: Ավելին, Սինոդի 1911 թ. օգոստոսի 27-ի որոշմամբ է միայն նշանակվել ճեմարանի երգեցողության նոր ուսուցիչը: Այսինքն՝ որը 1910-1911 ուս. տարում ճեմարանը երգեցողության ուսուցիչ չի ունեցել. սպասել են Կոմիտասին: Ու եթե այդ նշանակման մեջ նույնիսկ ենթատեքստեր փնտրենք, որն անում է Թերլեմեզյանը, ապա, միևնույն է, այն հիմնավորված էր կրթական գործընթացը կազմակերպելու պահանջով: Հիշենք, որ այդ ժամանակ Կոմիտասն արդեն բավական երկար ժամանակ ինքնակամ բացակայում էր, և մամուլը հայտնել էր, որ նա դեռ շրջագայելու է, իսկ ճեմարանի համապատասխան դասընթացը չէր կարող դադարեցվել: Թերլեմեզյան 1992, 64, Արարատ 1911, հ. Գ., 168:

Անկախ նշված հանգամանքից, նամակների անպատասխան մնալը այլ պատճառներով ևս ամուր փաստարկ չի կարող դիտվել Մայր աթոռից հեռանալու համար: Այդ նամակներն ուղիղ առնչվում են թե՛ ներմիաբանական, թե՛ քաղաքական և թե՛ նույնիսկ եկեղեցու՝ կայսրությունների հետ ունեցած խնդիրներին: Այսպես, այն, որ Կոմիտասի կրթական բարեփոխումներ առաջարկող նամակը անպատասխան է մնացել, կարող էր նաև պատահական չլինել: Նախ, կրթական բարեփոխումները Մատթեոս Բ Իզմիրլյանի նախատեսած ծրագրերից էին⁴⁴: Այդ ուղղությամբ նրա կարճ գահակալության շրջանում կատարվել են բազմաթիվ քայլեր: Նախաձեռնվել և կազմվել է համապատասխան հանձնաժողով, որի ձևավորման աշխատանքները, ի դեպ, հանձնարարվել են Կոմիտասի ջերմ բարեկամ Գարեգին վրդ. (հետագայում՝ կթղ.) Հովսեփյանցին, իսկ հանձնախմբի անդամ ընտրվել է նրա մտերիմ ընկեր Մ. Աբեղյանը⁴⁵: Նախաձեռնվել է թեմական դպրոցների համար միօրինակ ծրագրի մշակում⁴⁶: Ակնհայտ է, որ իրենց ընդհանուր զեկույցներում թեմակալ առաջնորդները գործերի դրությունը ներկայացնելիս հատուկ կարևորել են կրթական հարցերը և արել առաջարկներ⁴⁷: Այս տրամաբանությամբ է հավանաբար, որ նման առաջարկներ կաթողիկոսին ներկայացրել են այլ միաբաններ ևս⁴⁸: Ավելին, կրթական բարեփոխությունների մասին խոսվել է նորընտիր կաթողիկոսի՝ Պետերբուրգ կատարած այցի ժամանակ՝ ամենաբարձր մակարդակով⁴⁹: Կարելի է ենթադրել, որ խնդիր էր դրված նաև հայկական դպրոցների համակարգը համաձայնեցնել Ռուսական կայսրության կրթական քաղաքականությանը⁵⁰: Դա է վկայում նաև այն, որ եկեղեցական-ծխական դպրոցների կանոնադրությունը համաձայնեցվում էր Կովկասի փոխարքայության հետ⁵¹: Այլ խոսքով՝ նախատեսվող բարեփոխումները պետք է ընթանային ստոլիպինյան «ռեֆորմների» տրամաբանությամբ: Ուստի, եթե անգամ մտածենք, որ հիշյալ նամակները ոչ թե պա-

⁴⁴ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, 17-18, Тунян 2004, 104-106:

⁴⁵ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, փ. N 320, 454, փ. N 332, 467, փ. N 348, 480-481:

⁴⁶ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, փ. N 280, 412-413:

⁴⁷ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, փ. N 267, 378-393, փ. N 268, 394-400 և այլն:

⁴⁸ Կարևոր օրինակ է դեռ կաթողիկոսի պաշտոնավարման սկզբին Գալուտ Տեր-Մկրտչյանի գրած նամակը: Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, փ. N 190, 272-274:

⁴⁹ Օրմանեան 2001, 5928:

⁵⁰ Կարևոր է Գ. Տեր-Մկրտչյանի նամակը թե՛ կրթական առաջարկների, թե՛ «Նոր պոլոժենիայի» դիրքերից հայ դպրոցի խնդիրները դիտարկելու առումով, որը փաստում է վերն ապագծը, որ խնդիր կար կրթական գործը ռուսական քաղաքականության հետ համաձայնեցնելու: Տե՛ս Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, փ. N 190, 272-275: Բացի այդ, «պետության արդի պահանջների» մասին ակնարկ կա նաև թեմական դպրոցների ընդհանուր ծրագրերը մշակելու համար հրավիրված հանձնաժողովի արձանագրության մեջ: Տե՛ս Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, փ. N 280, 412-413: Տե՛ս նաև՝ Тунян 2004, 71, 109-113:

⁵¹ Հմմտ. Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, փ. N 534, 685:

տասխան պահանջող գրություններ էին, այլ ակնկալվող բարեփոխությունների համար ներկայացվող առաջարկներ, ապա բացառված չէ, որ 1910 թվականի նամակ-առաջարկները կարող էին շրջանցվել ընդգծված ազգային բովանդակության պատճառով: Ինչևէ, այս ենթադրություններից զատ, ակնհայտ է այն, որ 1910 թ. հունվարին գրված նամակ-առաջարկը, ինչպես և նույն թվականի մայիսի գրությունը հենց կաթողիկոսի հրահանգով նախապատրաստված զեկույցներ էին, որ պատասխան չէին պահանջում: Հետևաբար այդ պատրվակով իբր էջմիածնից հեռանալն անհիմն պնդում է:

Թեև ամեն բանից առաջ պետք է նկատի ունենալ, որ Կոմիտասի կրթական առաջարկների իրականացման ճանապարհին առավել մեծ խոչընդոտը դրանց մասշտաբային բնույթն էր: Այս առումով ևս մեկ դիտարկում կարելի է անել: Վերջին նամակում Կոմիտասի առաջարկները էջմիածնում կոնսերվատորիա՝ «հոգևոր երաժշտարան», երաժշտական տպագրություն հիմնելու, մասնագիտացված երաժշտական կատարողական խմբեր ձևավորելու, թե՛ հոգևոր կրթական համակարգում, թե՛ հանրակրթության մեջ լայնորեն երաժշտական բաղադրիչ ներդնելու մասին ակներևաբար ավելին էին, քան սոսկ կոնսերվատորիա հիմնելն էր: Այն երաժշտական կրթության ամբողջական համակարգի՝ տարրական (հանրակրթություն), բարձրագույն (ճեմարան) մակարդակների և հոգևոր երաժշտության բարձրագույն կրթական հաստատության («հոգևոր երաժշտարան», կոնսերվատորիա, որի օրինակն ինքը տեսել էր Բեռլինում) հիմնադրման, նաև երաժշտական կյանքի մյուս բաղադրիչների մասին համալիր առաջարկ էր: Եթե համարենք, որ հենց նամակի անպատասխան մնալը, այդ առաջարկի ձախողումն է առիթ դարձել էջմիածինը թողնելու և Կ. Պոլսում հաստատվելու համար, ապա ընդգծենք, որ Կ. Պոլսում ևս նման ծավալուն համակարգ ստեղծելու հնարավորություն չի եղել. չի քննարկվել նույնիսկ նախագծի մակարդակում: Ուստի խոսք կարող էր լինել Կ. Պոլսում կոնսերվատորիա բացելու մասին, որ այդ առաջարկի բազում կետերից միայն մեկն էր: Դրա վճռորոշ լինելն էլ ճշգրտվում է վերևում ձևակերպած հարցով՝ ուրեմն **ինչո՞ւ Կ. Պոլսում այդ նպատակի ձախողումը առիթ չեղավ Օսմանյան կայսրությունը լքելու և այլ վայրում իր երազանքն իրականացնելու համար, ինչպես որ իբր առիթ էր ծառայել էջմիածինը լքելիս:**

Այժմ «ամենամոռայ» նամակի մասին: Որքան էլ զարմանալի թվա, ճիշտ նույն կրթական բարեփոխումների ծիրի մեջ կարելի է դիտարկել կաթողիկոսին Կոմիտասի 1909 թ. սեպտեմբերի 5-ի նամակը, որով նա խոր վրդովմունքով և դրամատիկ շեշտերով նկարագրում է Մայր աթոռում իր աշխատանքի համար անհրաժեշտ միջավայրի, աշխատելու հնարավորության բա-

ցակայությունն իսկ և խնդրում է իրեն արձակել Մայր աթոռի միաբանություն-նից և նշանակել Սևանի մենաստանի մենակյաց⁵²:

Այն, որ այդ շրջանում Մայր աթոռի միաբանական միջավայրը Կոմիտասի նման արվեստագետին կարող էր հասցնել հուսահատության, կասկածից վեր է: Բացի այդ, նամակը սոսկ հուսահատ մարդու գանգատ չէ, այլ հստակ խնդրանք, հստակ նպատակի սահմանումով: Ավելին, խոսքը միայն իր բազմամյա «ուսումնասիրությունների պտուղները» գրի առնելուն չէ, որ կարող էր վերաբերել:

Խնդիրն սկզբունքորեն այլ երանգ է ստանում, երբ փորձում ենք դիտարկել Սևանի մենաստանի ի՞նչ լինելն այդ շրջանում: Առանց նման դիտարկման տպավորություն է, որ Կոմիտասն այնքան հուսահատ էր, որ խնդրում էր իրեն ուղարկել բացարձակ քյալ մի վայր կամ աշխարհից կտրված միջնադարյան վանական ճգնարան, անապատ՝ բառի ուղիղ և կրոնական իմաստով: Այնինչ Սևանն այդպիսին չէր... Նման տպավորություն կարող էր առաջանալ թե՛ որոշակի գեղարվեստական երանգ ունեցող այն ոճից, որով շարադրված էր նամակը, թե՛ առհասարակ դիմումի բովանդակային նկարագրից, որ նույնիսկ կարող էր մեկնաբանվել որպես ռոմանտիկական աշխարհայացքին հատուկ «փախուստ իրականությունից» հարացույցով: Կոմիտասի մեծ արվեստագետ լինելը, նամակագրության դեռևս գրական ժանր լինելը, կրոնական նամակագրությանը հատուկ ճարտասանական-պաթետիկ շեշտառություններն ու ընդգծումներն անտեսելն այս դեպքում մեծ սխալ կլիներ:

Այսպես մտածելու համար հիմք է նույն 1909 թ. հուլիսի 14-ին Ա. Չոպանյանին գրած Կոմիտասի նամակը: Այստեղ նա, իհարկե, ակնարկում է հակադիր թևի անիրավ դիրքի մասին: Սակայն նշում է, որ կաթողիկոսի հրավերով ինքը, ապա նաև Երվանդ և Հուսիկ վարդապետները հանդիպել են նորընտիր հայրապետին, զրուցել, ներկայացրել իրենց մոտեցումները: Գրում է, որ՝ «...Վեհը, գրեթե, ըստ ամենայնի մեզ համախորհուրդ է իր ծրագիրներով...»⁵³: Նամակի տրամադրությունը չասենք խանդավառ է, սակայն գոհունակություն և հույս է արտահայտում: Ինչպես վերևում նշեցինք, այս նամակում հիշատակում է, որ իրենք են կաթողիկոսին ուղեկցել Բյուրական: Վկայված է նաև, որ նույն թվականի օգոստոսի 17-ին Կոմիտաս և Գրիգորիս վարդապետներն էին ուղեկցում կաթողիկոսին Բյուրականից Էջմիածին վերադառնալիս⁵⁴: Այսինքն՝ վերոհիշյալ հուսաբեկ նամակից ընդամենը քսան օր առաջ Կոմիտասն ուղեկցում էր կաթողիկոսին, իսկ երկու ամիս առաջ գրածում հոգեբանական ընկճվածության և Էջմիածնում մնալու անհնարինության ակնարկ

⁵² Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 166:

⁵³ Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 165:

⁵⁴ Тунян 2004, 114.

իսկ չկար: Ուստի Սևանում ծառայության անցնելու հարցն իսկապես այլ լույսի տակ պետք է դիտարկել:

Սևանի մենաստանը Հայ եկեղեցու համբավավոր կենտրոններից էր, որի երբեմնի փառքը թեև սկսել էր աղոտել, սակայն դեռևս բարձր էր նրա հարգը: Իսկապես, Սևանի մենաստանի դպրոցը նոր էր փակվել, 1901 թվականին Խրիմյան Հայրիկի կոնդակով մենաստանն հայտարարված էր աղոթատեղի⁵⁵: Սակայն Կոմիտասին քաջ հայտնի էին այս վանքի ավանդույթները: Ավելին, Մխիթարյան միաբանության հետ ունեցած սերտ կապերը կասկած չեն թողնում այն մասին, որ Կոմիտասը մոտիկից գիտեր Մխիթար Սեբաստացու ունեցած առնչություններն ու նպատակները այս վանքի հետ կապված: Գուցե նաև դա էր դրդել Կոմիտասին ձգտել դեպի Սևան, այնտեղ խաղաղության մեջ «իր գործն» անելուց զատ, թաքուն փայփայել նաև կրթական-մշակութային կենտրոն հիմնելու իր երազանքը: Ամեն դեպքում Կոմիտասն իր նամակի ավարտին հստակ նշում է Սևան հեռանալու գիտական-մշակութային դրդապատճառների մասին:

Սևանի մենաստանը Մայր աթոռից ոչ այնքան հեռու (անցյալ դարասկզբին Հայ եկեղեցու համակարգում գործող մի շարք այլ մենաստանների համեմատ) մի հաստատություն էր, որի կարևորվածությունը թերևս ընդգծված էր վանահոր եպիսկոպոսական աստիճանով: Չմոռանանք, որ այդ ժամանակ մի շարք թեմեր կային, որ վարդապետներ էին առաջնորդում: Մյուս կողմից, կասկածից վեր է, որ Կոմիտասը լավ հարաբերություններ ուներ մենաստանի վանահայր Սարգիս եպիսկոպոսի (Փիլոյա՞ն) հետ, այլապես առանց տվյալ վանքի վանահոր նախնական համաձայնության դժվար կլիներ մտածել, որ յուրաքանչյուրը, նույնիսկ հեղինակավոր հոգևորական, կարող էր հայտ ներկայացնել այդ միաբանությանն անդամակցելու: Առավել ևս վատ հարաբերությունների դեպքում վանահայրն ինքը դառնալու էր այն մեծ խոչընդոտը, որ անկասկած խանգարելու էր «իր գործն» անելուն: Եկեղեցու պաշտոնեական աստիճանակարգության տեսանկյունից, ըստ էության, Կոմիտասը խնդրում էր իր ծառայությունը կաթողիկոսական ենթակայությունից իջեցնել վանահայրության ենթակայություն: Այդ «իջեցման» հետևանքները նա չէր կարող նկատի չառնել, և որոշումն էլ պատահական, հուզախոթիվ պոռթկումի արդյունք չէր կարող լինել:

Վերջապես խիստ կարևոր մեկ հանգամանք կա: Մատթեոս Բ կաթողիկոսի գրությունից հասկանում ենք, որ Սևանի վանքի վանահայր Սարգիս եպիսկոպոսը 1909 թ. սեպտեմբերի 13-ին դիմել է կաթողիկոսին իր առաջնորդած մենաստանում «երեսնաչափ» աշակերտների համար երկդասյան դպրոց հիմնելու խնդրանքով: Դրան ի պատասխան՝ կաթողիկոսը հոկտեմբերի 3-ին հրապարակել է համապատասխան արտոնագիր-կոնդակը (կամ

⁵⁵ Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան 2002, 903:

նամակը՝ գովելով առաջնորդի կրթական նախաձեռնությունը, որ համահունչ է համարել ժամանակի պահանջներին⁵⁶: Այսպիսով, երբ համադրում ենք Կոմիտասի 1909 թ. սեպտեմբերի 5-ին կաթողիկոսին գրած նամակն ու Սևանի մենաստան հեռանալու ցանկությունը և Սևանի վանքի վանահոր նույն ամսի 13-ին կաթողիկոսին գրած նամակը՝ իր մենաստանում դպրոց հիմնելու խնդրանքով, գրեթե կասկած չի մնում, որ Կոմիտասը տեղյակ էր, հնարավոր է նույնիսկ մասնակից էր դպրոց հիմնելու նախագծին և նպատակ ուներ աշխատելու նոր հիմնվող այդ հաստատությունում: Ի դեպ, այդպիսի նախաձեռնություն հետո էլ է ունեցել: Կ. Պոլսում երաժշտական դպրոցի նման մի հաստատություն հիմնելու մասին 1913 թվականի ամռանը նամակով տեղեկացնում է Հ. Թումանյանին⁵⁷:

Ինչևէ, 1909 թ. սեպտեմբերի 5-ի նամակից աներկբայորեն հստակ է դառնում, որ Սևան մեկնելու Կոմիտասի ցանկությունը ոչ թե սոսկ կուսակրոն հոգևորականին վայել աղոթական կյանքին տրվելն էր, այլ անապատում, հավանաբար միջնադարյան վանական կենտրոնների օրինակով, մշակութային գործունեություն ծավալելը: Դրանով ուղղակի զուգադրվում էին թե՛ իր հայ հնավանդ մշակութային հիմքերի վերակերտման մշտակա ձգտումը, թե՛ վանահոր դպրոց հիմնելու ծրագրը: Այս գործընթացի այլ մանրամասներ, ցավոք, մեզ հայտնի չեն: Հնարավոր է, որ հենց դպրոցի չբացվելու պատճառով նաև Կոմիտասի Սևան տեղափոխվելն է խափանվել, նամակն էլ մնացել է անհետևանք⁵⁸:

Կաթողիկոսական ընտրությունները՝ որպես որոշիչ գործոն, կամ «էջմիածնական» շրջանի ավարտը. terminus ad quem.

Մատթեոս Բ Իզմիրլյանի մահից հետո Գևորգ Ե Սուրենյանցի՝ կաթողիկոս ընտրվելն արդեն սոսկ խմբակային պայքարով չէ, որ կարող էր սպառնալ Կոմիտասին: Գևորգ Ե կաթողիկոսի հետ խնդիրները, որ 1913 թվականին

⁵⁶ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2001, փ. N 313, 444-445:

⁵⁷ Կոմիտաս Վարդապետ 2009, 222:

⁵⁸ Այդուհանդերձ, Մատթեոս Իզմիրլյանի թե՛ պատրիարքական, թե՛ հայրապետական գահակալության շրջաններում անպատասխան նամակները, հավանաբար, եզակի երևույթներից չէին: Այդ կարգի դիմումների շարքից մեկ ուրիշ օրինակ կա, որ շատ բանով բացատրում է Մատթեոս կաթողիկոսի մոտեցումը՝ նման իրողություններին ընթացք չտալու առումով: Այն կարող էր արտացոլվել Կոմիտասի դեպքում ևս: Խոսքը Կ. Պոլսի արդեն նախկին պատրիարք Մաղաքիա արք. Օրմանյանի և Մատթեոս կաթողիկոսի հարաբերություններին է առնչվում: Օրմանյանի պատրիարքական շրջանի ավարտին առնչվող ողջ թնջուկն այստեղ մեկնաբանելու կարիք չկա: Միայն հավելենք, որ նախկին պատրիարք Մ. արք. Օրմանյանի մի քանի դիմումը իրեն հաջորդած պատրիարքի՝ Մատթեոս Իզմիրլյանի անպատասխան թողնելը արդեն Մատթեոս Բ կաթողիկոսը բացատրել է հայ հանրության որոշ շրջանակներ չգրգռելու զգուշավորությամբ: Ահա նաև այդ թնջուկը նկատի ունեինք, երբ ակնարկեցինք Կ. Պոլսի պատրիարքության շուրջ ձևավորված բարդ իրավիճակը, դա ևս նկատի ունեինք, երբ ակնարկեցինք ազգային կուսակցությունների առաջադրած օրակարգի հետևանքները: Օրմանեան 2001, 5842, 5918:

Բյուրականում իրենց սուր դրսևորումը կատանան, արդեն լուրջ առիթ էին Կ. Պոլսից չվերադառնալու համար: Կաթողիկոսական իշխանությամբ օժտված հակադիր թևն ի զորու էր ոչ միայն խոչընդոտելու Կոմիտասի գործունեությունը, այլև արգելելու կամ առնվազն վերահսկելու այն: Իսկ Գևորգ Ե Սուրենյանցի ընտրությունը 1911 թվականի իրողություն էր և, իսկապես, կարող ենք ենթադրել, որ Կոմիտասը մեկ տարի հապաղել է Էջմիածին վերադառնալ՝ սպասելով կաթողիկոսական ընտրությունների արդյունքներին, որոնք իր համար նախընտրելի չեղան⁵⁹:

Կաթողիկոսական ընտրությունը, որպես Կոմիտասի Կ. Պոլիս տեղափոխվելու հիմնական պատճառ, հաստատվում է նաև մի քանի փաստական տվյալների համադրումով և հիշյալ պաշտոնական փաստաթղթերով: Մատթեոս Բ Իզմիրլյանի առողջական վատ վիճակի մասին միաբաններին հայտնի էր դեռ 1909 թվականից⁶⁰: Ուստի 1910 թ. հոկտեմբերի վերջերին, երբ Կոմիտասը պետք է վերադառնար Էջմիածին, անակնկալների մասին մտահոգվելու առիթ ուներ: Նույն շրջանից ծայր առավ կաթողիկոսի և պոլսական քաղաքական կուսակցությունների միջև բավական խոր մի դիմակայություն՝ կապված եկեղեցիներում քաղաքական հավաքների անցկացման արգելքի հետ: Դրա հետևանքով հոկտեմբերի 22-ին հրաժարական տվեց Կ. Պոլսի պատրիարք Եղիշե արք. Դուրյանը: Թվում է, այս մթնոլորտը հարևանցիորեն միայն կարող էր առնչվել Կոմիտասին, սակայն վերը հիշատակված համերգային «գրաքննությունները», որ Կոմիտասը հրապարակավ կապում էր ինչ-որ չարական մարդկանց դավերի հետ, կաթողիկոսի կայացրած արգելքի շուրջ բարձրացած դժգոհությունն ու «օրմանյանականներին» դրա հետ կապելը այսպես թե այնպես առնչակից իրողություններ էին: Դրա ուղիղ վկայությունը Կ. եպս. Տեր-Մկրտչյանի և կաթողիկոսի վերը հիշատակված գծողությունն էր, որ տեղի ունեցավ արդեն 1910 թ. նոյեմբերի 19-ին: Այդ միջադեպը և Կարապետ Եպիսկոպոսին հասցված վիրավորանքը հենց այս թնջուկի մասն էին: Առկա դժգոհությունների մեջ կաթողիկոսը մեղադրել էր «օրմանյանականներին», որին դիմադարձել էր Կարապետ սրբազանը՝ հանգեցնելով հայրապետի կոպիտ պողթելումին: Հաջորդ օրն իսկ Կ. եպս. Տեր-Մկրտչյանը ներկայացրել էր ընդլայն մի բողոք-բացատրագիր, որով և հրա-

⁵⁹ Գևորգ Ե Սուրենյանցը, որ ժամանակին նպաստել էր Բ. Կարա-Մուրզայի և Մ. Եկմայանի գործունեությանը, եկեղեցական կյանքում իրագործել էր մի շարք բարենորոգություններ և նորամուծություններ (այդ թվում՝ երգեհոնի կիրառությունը Հայ եկեղեցում, Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2005, 12), որ իր կաթողիկոսական գահակալության ընթացքին որպես հայ եկեղեցու ամենաձեռնահաս և հայրենասեր հովվապետերից մեկը արժանի կերպով պետք է դիմակայեր հայ ժողովրդի պատմության ամենաճակատագրական իրադարձություններից մի քանիսը կամ խթաներ մյուսները (Մեծ եղեռն, Հայաստանի խորհրդայնացում կամ Սարդարապատի հերոսամարտ, Առաջին հանրապետության հաստատում և այլն), ցավոք, Կոմիտասի կյանքում նպաստավոր դեր չունեցավ: Ինչևէ...

⁶⁰ Тунян 2004, 114.

ժարական էր ներկայացնում⁶¹: Դրան զուգահեռ՝ հակադիր թևի դիրքերն ավելի էին ամրացել:

Կ. եպս. Տեր-Մկրտչյանն «օրմանյանական» թևի, կարելի է ասել, առաջնորդն էր կամ առաջնորդներից մեկը: Ուրեմն ակնհայտ էր, որ 1910 թ. հոկտեմբերի վերջին, նոյեմբերի սկզբին, երբ Կոմիտասը պետք է վերադառնար Մայր աթոռ, խիստ անբարենպաստ ժամանակ էր: Թերևս նաև դրանով էր պայմանավորված այն թերթային ծանուցումը, թե Կոմիտասը ծրագրել է ևս մեկ տարի համերգներով շրջագայել, ապա նոր վերադառնալ Էջմիածին: Ահա սա է, որ անվանում ենք **սպասողական դիրք գրավել, հապաղել**: Սակայն տեղի է ունենում վատթարը: 1910 թ. նոյեմբերի 29-ին կաթողիկոսի առողջական վիճակը կտրուկ վատանում է, իսկ դեկտեմբերի 11-ին նա մահանում է:

Մինչև նոր կաթողիկոսի ընտրությունները Մայր աթոռում իրավիճակը, իսկապես, ամենաանբարենպաստը կարող էր համարվել Կոմիտասի համար: Նախ, օբյեկտիվորեն կարող էին ընթացք չտալ որևէ պաշտոնական դիմումի կամ խնդրանքի՝ ընտրված կաթողիկոս չունենալու օրինական պատճառաբանությամբ: Կաթողիկոսական տեղապահը Գևորգ արք. Սուրենյանցն էր: Նրա կամ Սինոդի որոշումներին հուսալը⁶² նշված իրավիճակում Կոմիտասի համար անցանկալի էր: Ուստի, 1910 թ. աշնանը Կոմիտասի Էջմիածին չվերադառնալը և սպասողական դիրք գրավելը հիմնավոր են թվում: Միևնույն ժամանակ հնարավորությունը, որ նոր կաթողիկոսի ընտրությունը կարող էր և շրջել դեպքերի ընթացքը, իրական էր: Կոմիտասը կարող էր հույս ունենալ, որ նոր կաթողիկոս կարող է ընտրվել Մայր աթոռի հակամարտող խմբակների՝ ոչ իրենց հակադիր թևից մեկը կամ գոնե չեզոք մի հոգևորական: Ուստի և բնական է, որ սպասեր նոր ընտրություններին: Դրանք կայացան 1911 թ. դեկտեմբերի 13-ին (ըստ կարգի՝ նախորդ կաթողիկոսի մահից մեկ տարի անց)⁶³: Ընտրվեց Գևորգ Ե. Սուրենյանցը⁶⁴: Ի դեպ, ընտրությունը բոյկոտած 28 պատգամավորների մեջ քիչ չէին օրմանյանականները, նույն Կ. արք. Տեր-Մկրտչյանը, Գարեգին վրդ. (հետագայում՝ կթղ.) Հովսեփյանցը և այլք⁶⁵: Եղիշե արք. Դուրյանը, որ նորընտիր Գևորգ Ե Սուրենյանցի հիմնական մրցակիցն էր և նրան զիջել էր մեկ ձայնով⁶⁶, Կոմիտասի համար կարող էր լինել հենց այն չեզոք մեկը, որ նախկինում էլ փորձել էր իրավիճակն հավասարակշռել Կ. Պոլսում. ժամանակին Մ. արք. Օրմանյանի հետ հիմնել

⁶¹ Тунян 2004, 186-190.

⁶² Սինոդում հակադիր թևը բավական ուժեղ էր ներկայացված՝ դատելով 1911 թվականի կաթողիկոսական ընտրությունների փաստաթղթերից: Տե՛ս Յուսիկ արքեպ. 1911, հ. ԺԲ, 37:

⁶³ Յուսիկ արքեպ. 1911, հ. ԺԲ, 6:

⁶⁴ Յուսիկ արքեպ. 1911, հ. ԺԲ, 2-56:

⁶⁵ Յուսիկ արքեպ. 1911, հ. ԺԲ, 49:

⁶⁶ Յուսիկ արքեպ. 1911, հ. ԺԲ, 51:

ու զարգացրել էր Արմաշի նշանավոր դպրեվանքը⁶⁷, ի վերջո, լինելով մեծ բանաստեղծի կրտսեր եղբայրը, ինքն էլ արվեստագետ մարդ էր: Նրա ընտրության հնարավորությունը նույնպես կարող էր Կոմիտասի համար հույսով սպասելու առիթ դառնալ:

Ինչևէ, **այն, որ 1910 թ. աշնանից մինչև 1911 թ. դեկտեմբերի վերջ Կոմիտասը ո՛չ գրավոր, ո՛չ բանավոր վկայությամբ, ո՛չ էլ հրապարակավ չի ակնարկել Էջմիածնի միաբանությունից հեռանալու իր մտադրության մասին, պաշտոնական ոչ մի դիմումով չի հրաժարվել Մայր աթոռում իր զբաղեցրած պաշտոններից, Կ. Պոլսում հաստատվելու մտադրության մասին նույնպես չի հայտնել և փաստացի այնտեղ չի էլ հաստատվել, անշրջանցելի իրողություններ են:** Փաստերը վկայում են այն մասին, որ, մնալով Ս. Էջմիածնի միաբան, համերգային շրջագայություններին զուգահեռ, սպասել է Մայր աթոռում ներքին իրավիճակի վճռորոշ փոփոխության կամ գոնե ոչ բացասական միտումով կայունացման:

Մեր տեսակետը հիմնավորող խոսուն փաստ է նաև այն, որ Կոմիտասն իր պաշտոնական հրաժարականը ներկայացրել է միայն կաթողիկոսի ընտրությունից հետո: Գևորգ Ե Սուրենյանցն ընտրվել է 1911 թ. դեկտեմբերի 13-ին, Կոմիտասը Կ. Պոլիս տեղափոխվելու ցանկությամբ Մայր աթոռ է դիմել գրեթե անմիջապես (եթե նկատի ունենանք ընտրություններին հաջորդող բազում ընթացակարգային արարողություններն ու գործընթացները, որ ձգվեցին մինչև 1912 թ. ամառ⁶⁸)՝ 1911 թ. դեկտեմբերի 26-ին: Այդ մասին Սինդոնում պաշտոնապես զեկուցվել է 1912 թ. հունվարի վերջին⁶⁹: **Այսինքն՝ նոր կաթողիկոսի ընտրությունն այն վճռորոշ պատճառն էր կամ առնվազն այդպիսիներից մեկը, որ Կոմիտասին ստիպեց տեղափոխվել Կ. Պոլիս:**

Այս վերջին զեկուցագիրը ծանուցում էր, որ Կոմիտասի խնդրանքով դադարեցվում է նրա միաբանական աշխատավարձը: Այն առաջարկվում էր «կարճել» 1910 թ. նոյեմբերի 1-ից, քանի որ Կոմիտասն ինքնական բացակայել էր Մայր աթոռից այդ օրվանից⁷⁰: Ըստ մեկ այլ փաստաթղթի՝ որոշումը կայացվել է Սինդոնի քննարկումից երկու օր հետո՝ հունվարի 27-ին⁷¹: Սա խիստ ուշագրավ է: Այսինքն՝ մինչև 1912 թ. հունվարի 27-ը Կոմիտասի անունով Մայր աթոռում դուրս էր գրվել միաբանական աշխատավարձ: Թեև, դատելով զեկուցագրի ձևակերպումներից, Կոմիտասն այն չի ստացել և

⁶⁷ Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան 2002, 157:

⁶⁸ Գևորգ Ե Սուրենյանցի ընտրությունը թագավոր-կայսրը հաստատել է 1912 թ. մարտի 18-ին, օծումը կայացել է հուլիսի 1-ին: «Արարատ» 1912, հ. Դ., 308-318, հ. Է-Ը, 604-619: Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2005, 12, փ. N 35, 68-75:

⁶⁹ Հմմտ. Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2019, փ. N 64, 84-85:

⁷⁰ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2019, փ. N 64, 84-85:

⁷¹ Հմմտ. Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2019, փ. N 64, 84-85, փ. N 64, 84-85, փ. N 68, 88-89:

կարճվել է հետին թվով: Ավելին՝ Կոմիտասը նույն՝ 1912 թվականին է միայն էջմիածնում լիազոր անձի միջոցով վաճառել իր ունեցվածքը. շեշտված է ոռյալը⁷²:

Այսինքն՝ դեռևս 1910 թվականին, իբր, կաթողիկոսին Կոմիտասի ներկայացրած հրաժարականի մասին տպագիր լուրերը կեղծիք էին: Մինչև 1911 թվականի ավարտ Կոմիտասը Մայր աթոռի միաբան էր, և նրա հիմնական կեցավայրը, անկախ շրջագայություններից, էջմիածինն էր: Այս հանգամանքը նրա կողմից ոչ մի փաստաթղթով կամ հայտարարությամբ կասկածի չի առնվել: 1910-1911 թթ. իր ստեղծագործական շրջագայությունների ընթացքում Կոմիտասը Կ. Պոլսում կամ որևէ այլ վայրում չի հաստատվել: Վերջապես, նրա կյանքի այդ շրջանի խիստ վճռորոշ իրադարձությունները, ուղիղ կամ միջնորդավորված, կապվում էին Մայր աթոռում ծավալվող գործընթացների հետ:

«Պոլսական» շրջանի գեղարվեստական որոշ բնութագրիչներ

Քննարկվող երկու տարիներին նշանակալի կարող է համարվել սոսկ մշակումների նոր տեսրի կազմումը 1911 թ. հուլիս-օգոստոսին, որում դարձյալ գեղարվեստական մտածողության բնութագրերի առումով էական տեղաշարժեր չկան, եթե համեմատենք նախորդ խոշոր ժողովածուի՝ 1907-ին հրատարակված «Հայ քնարի» հետ: Դեռ ավելին, այս ժողովածուում ընդգրկված երգերը Կոմիտասն ընտրողաբար է հրատարակել, և ժողովածուի պահպանված բնագրերն էլ որոշ պակասություններ ունեն⁷³:

Ստեղծագործական նոր միտումների կամ նորովի վերածնակերպված սկզբունքների մասին կարող ենք խոսել ավելի ուշ՝ 1912 թվականից հետո միայն: Այստեղ հնարավոր չէ Կոմիտասի ստեղծագործական այդ վերջին շրջանի հատկանիշները հանգամանորեն վերլուծել: Սակայն նույնիսկ մակերեսային դիտարկումով որոշ իրողություններ առանձնանում են: Բացի շարադրանքի պարզեցումից, հստակեցումից և առավել օրգանական ամբողջություն ձևավորելու ձգտումից, որ հատուկ է նրա ստեղծագործական վերջին շրջանի գործերին⁷⁴, որպես այլ միտում, օրինակ, նշելի են **ծավալուն ձևերի և մշակութային հնագույն շերտերի վերակերպման՝ մենք կասեինք «նոր արխաիզմների» հակումը**: Հայ ժողովրդական երգերից շարեր ստեղծելու ձգտումը, իհարկե, վաղ երևույթ է և ոչ միայն Կոմիտասի արվեստում դրսևորված: Խոսքը տարբեր շարեր որպես թեմատիկ կամ նույնիսկ բովանդակային-սյուժետային ամբողջություն մեկնաբանելու մասին է: Եթե դաշնամուրային պարերի նոր խմբագրությունը կարող է մեկնաբանվել որպես

⁷² Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության 2019, փ. N 65, էջ 66, 86-87:

⁷³ Կոմիտաս 1960, 8-9:

⁷⁴ Կոմիտաս 1982, 9:

ստեղծագործական հասուն ոճին հարիր, բյուրեղացած մտածողությամբ հայկական դաշնամուրային սյուիտի նմուշ (1916 թ.), ապա 1913 թվականի կեսերից Կ. Պոլսում արդեն կատարվող⁷⁵ Հարսանեկան Բ շարի պոլսական նախագծերն իր ժամանակների համար խիստ առաջադեմ մեկ այլ միտում են դրսևորում։ Կոմիտասը շարը մեկնաբանում է որպես հնագույն ծիսական ողնաշարի (թե՛ նախաքրիստոնեական, թե՛ քրիստոնեական) վրա, բովանդակային-դրամատուրգիական ամբողջություն ունեցող, հստակ կերպարային ոլորտների ընդգծումներով⁷⁶ կառույց, որը, մեր համոզմամբ, ստեղծագործությանը հաղորդում է օրատորիալ բնույթ։ Իհարկե, օրատորիա ժանրի դասական օրինակները կապահանջեին մի շարք այլ բնութագրիչներ, որ այստեղ չկան և չէին ունենա մյուսները, որ առկա են Կոմիտասի Հարսանեկան Բ շարում։ Սակայն հարկ է նկատի ունենալ կոմիտասյան ժանրերի և դրանց եվրոպական համարժեքների համադրելիության խիստ պայմանական բնույթը։ Այդ պայմանականությունը բխում է նրա ժառանգության հիմնական բնութագրիչների ազգային տրամաբանությունից և XX դարասկզբից նկատվող դասական ժանրերի նորարարական մեկնաբանման մեծ ազատությունից։ Այսու՝ Կոմիտասի արվեստում այսպիսի մեծակտավ երկը որպես օրատորիա կամ գոնե օրատորյալ հատկանիշներ ունեցող մեկ ամբողջություն մեկնաբանելը բնավ մերժելի չենք համարում։ Այլ խոսքով՝ XX դարասկզբի հայկական օրատորիան ո՛չ միայն կարող էր, այլև պե՛տք է տարբեր լիներ, ասենք, Գ. Հենդելի այդ ժանրի մոնումենտալ կտավներից, այն էլ՝ կոմիտասյան մեկնաբանմամբ։

Այստեղ առկա է հնագույն ծեսի արարողական ընթացակարգով զարգացող դրամատուրգիա, որ հենվում է երկու կերպարային ոլորտների՝ «Թագավորի»՝ փեսայի և «Թագուհու»՝ հարսի գովքերի ու նրանց առնչվող երգային միավորների վրա, առկա է սյուժե՝ դիմառնացված երգային-խմբերգային համարներով, որտեղ ընդհանուր պատում հիշեցնող խմբերգերը ներկայացվում են «խմբակային կերպարների»՝ հարսանքավորների, հարսի կամ փեսայի ընկերների անունից։ Պատումի մեջ «գործուն» (գործողություն ենթադրող, ակնարկող ներկայությամբ) երևում են թագավորն ու թագվորամերը, իսկ անհատապես ներկայացող կերպարներից է հատկապես հարսը։

⁷⁵ Կոմիտաս 1869, 266:

⁷⁶ Կոմիտասի թողած բնագրերից մեկում՝ «Առավոտուն բարի լուս» երգին կից, կա հարսանեկան յոթ երգից բաղկացած շարի դրամատուրգիական ամբողջությունը ներկայացնող շարադրանք, գրեթե լիբրետո: Տե՛ս Կոմիտաս 1869, 267-268: Նույն տեքստը՝ որոշ փոփոխություններով Կոմիտասը մատուցել է 1913 թ. մայիսի 28-ին Ադաբազարի Արամյան վարժարանում կայացած իր համերգ-դասախոսության ընթացքում, որտեղ հարսանյաց երգերին վերաբերող ողջ դրվագը գեղարվեստական ու խիստ կերպարային ոճով պատմել է որպես սյուժետային ամբողջություն: Տեքստը տպագրել է «Բիւզանդիոնը»: Սամվելյան 1974, N 7, 52-53:

Նույն՝ հնավանդ հիմքով մեծակտավ երկերի հունի մեջ է տեղավորվում նաև «Մշո շորորը», որի վերջնական հեղինակային խմբագրությունը, ցավոք, չունենք. այն շրջանառու է Ռ. Աթայանի խմբագրությամբ⁷⁷:

Վերջապես, կոմիտասյան մեծակտավ երկերի պսակը Պատարագի վերջին տարբերակն է (1915 թ.), որի կարևորագույն հատկանիշներից մեկը նրա երկֆունկցիոնալ բնույթն է: Այդ թվում առաջինը, իհարկե, ծիսական կիրառականությունն է: Սակայն այն նաև ծիսական տրամաբանությամբ միավորված խմբերգային (մեներգ-խմբերգ ևս) ամբողջություն է, որն արդեն հստակորեն կարող է մեկնաբանվել որպես հայ ազգային կոմպոզիտորական արվեստի կանտատ-օրատորիալ ժանրի արտահայտություն⁷⁸, որովհետև հեղինակի մտահղացմամբ ունի ծիսական արարողությունից դուրս գեղարվեստական կենցաղավարման նախատեսվածություն ևս⁷⁹, բնութագրվում է գեղարվեստական «ինքնարժեքությամբ», դրամատուրգիական ամբողջությամբ, որը պայմանավորող ատաղձը կրոնական պատումն ու ծիսական արարողակարգն են, ինչպես եվրոպական վաղ շրջանի օրատորիաների դեպքում:

Եզրակացություններ

Գեղարվեստական հարցերի նշված համախումբը, որպես Կոմիտասի ստեղծագործական կյանքի նոր շրջան ձևավորող միտումներ, դրսևորվել է արդեն 1912 թվականից հետո և, իսկապես, իր պոլսական կյանքին շաղկապված: Այս շրջանի ստեղծագործական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը, անշուշտ, հետազոտման առանձին նյութ է:

Այստեղ այդ հարցերին անդրադարձանք սոսկ մակերեսորեն, փաստելու համար, որ **1910-1911 թվականները չեն կարող համարվել «պոլսական» շրջան: Այն սկսում է 1912 թվականից: Նախորդող երկու տարին «էջմիածնական» շրջանի ավարտն են ներկայացնում, որը, մեծ ցանկության դեպքում, գուցե առանձին էլ կարող է դիտվել, սակայն որպես «էջմիածնական» շրջանի՝ համերգային շրջագայությունների մի ենթափուլ:**

Օգտագործված գրականություն

«Արարատ» 1911-ՌՅԿ., տարի ԽԵ., մարտ, համար Գ., էջ 168:

«Արարատ» 1912-ՌՅԿԱ., տարի ԽԶ., ապրիլ, համար Դ., էջ 308-318, հուլիս օգոստոս, համար Է-Ը, էջ 604-619:

Գասպարյան Ս. 1947, Կոմիտաս, Երևան, «Հայպետհրատ», 105 էջ:

⁷⁷ Կոմիտաս 1982, 12, 173-174, 179: Ի դեպ, մեր երաժշտագիտության մեջ արդեն նշվել է, որ հնագույն մշակույթի կոմպոզիտորական վերակերտումներով Կոմիտասը կանխում է անցյալ դարասկզբի մի շարք մեծ նորարար-կոմպոզիտորների: Հմմտ. Գյոդակյան 2000, 38, Նավոյան 2020, 144:

⁷⁸ Նավոյան 2020, 136-137:

⁷⁹ Պատարագի համերգային կենցաղավարման համար նախասահմանված լինելու և դրա հետ կապված որոշ թյուրիմացությունների մասին նկատել է Ռ. Աթայանը: Կոմիտաս 1997, 7-8:

Գյոդակյան Գ. 2000, Կոմիտաս, Երևան, «Գիտություն», 79 էջ:

«Թերթապատում». Մամուլի անդրադարձները Կոմիտաս Վարդապետի մասին 2019, Պոլսոյ շրջան 1910-1911 թթ., գիրք Ա, Աշխատասիրութեամբ Արմինէ Գրիգորեանի, Երևան, «Անտարես», 422 էջ:

Թերլեմեզյան Ռ. 1992, Կոմիտաս, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 147 էջ:

Կոմիտաս 1960, Երկերի ժողովածու, հատոր առաջին, խմբագրություն՝ Ռ. Աթայան, Երևան, «Հայպետհրատ», 194 էջ:

Կոմիտաս 1969, Երկերի ժողովածու, հատոր երրորդ, խմբագրություն՝ Ռ. Աթայան, Երևան, «Հայաստան», 308 էջ:

Կոմիտաս 1982, Երկերի ժողովածու, հատոր վեցերորդ, խմբ. Ռ. Աթայանի, Երևան, «Սովետական գրող», 239 էջ:

Կոմիտաս 1997, Պատարագ, յոթերորդ հատոր, խմբ. Ռ. Աթայանի, Երևան, «Անահիտ», 190 էջ:

Կոմիտաս Վարդապետ 2009, Նամականի, Աշխատասիրութեամբ Գուրգէն Գասպարեանի, Երևան, «Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆո», 549 էջ:

«Հովիտ» շաբաթաթերթ 1910, N 36 (դեկտեմբերի 19), էջ 566-567:

Յոլյան Ի. 1969, Կոմիտաս, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ, 249 էջ:

Յովսէփեան Գ. վրդ. 1908-ՌՅԾԷ., Գրախօսութիւն, «Արարատ» պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, տարի ԽԱ., հուլիս-օգոստոս, համար Է.-Ը., էջ 709-711:

Յուսիկ արքեպ. 1911-ՌՅԿԱ., Ընտրութիւն Ամենայն Հայոց Հայրապետի, «Արարատ», տարի ԽԵ., դեկտեմբեր, համար ԺԲ, էջ 6-56:

Նավոյան Մ. 2020, Ազգային կոմպոզիտորական դպրոցի հայեցակարգն ըստ Կոմիտասի, Երևան, Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 180 էջ:

Սամվելյան Խ. 1969, Կոմիտասի կյանքի և գործունեության համառոտ տարեգրություն, «Սովետական արվեստ», N 11, էջ 52-64, N 12, էջ 54-64:

Սամվելյան Խ. 1970, Կոմիտասի կյանքի և գործունեության համառոտ տարեգրություն, «Սովետական արվեստ», N 1, էջ 61-614, N 2, էջ 62-64, N 3, էջ 49-52, N 5, էջ 53-60:

Սամվելյան Խ. 1971, Կոմիտասի կյանքի և գործունեության համառոտ տարեգրություն, «Սովետական արվեստ», N 1, էջ 51-55, N 2, էջ 53-58, N 6, էջ 52-54, N 8, էջ 50-59, N 9, էջ 52-61:

Սամվելյան Խ. 1972, Կոմիտասի կյանքի և գործունեության համառոտ տարեգրություն, «Սովետական արվեստ», N 1, էջ 58-61, N 3, էջ 48-51, N 6, էջ 47-55:

Սամվելյան Խ. 1973, Կոմիտասի կյանքի և գործունեության համառոտ տարեգրություն, «Սովետական արվեստ», N 3 էջ 52-59:

Սամվելյան Խ. 1974, Կոմիտասի կյանքի և գործունեության համառոտ տարեգրություն, «Սովետական արվեստ», 1974, N 1, էջ 55-59, N 5, էջ 52-58, N 7, էջ 48-56:

Սարոխանյան Ն. 2006, Հայկական հարցը, արևմտահայ ազատագրական միտքը և Մաղաքիա Օրմանյանը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», N 1, էջ 50-71:

Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2001, գիրք Ը., Մատթէոս Բ Իզմիրլեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1908-1910 թթ.), կազմեց և առաջաբանը գրեց՝ Սանդրո Բէիբուղեան, Երևան, «Հայաստան», 972 էջ:

Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2005, Գիրք ԺԳ, Գէորգ Ե Վշտալի Սուրենեանց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, կազմող՝ Սանդրո Բէիբուղեան, Երևան, 712 էջ:

Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2019, գիրք ԻԱ., Կոմիտաս Վարդապետ Սողոմոնեան (1969-1935), Փաստաթղթերի ժողովածու (ըստ Հայաստանի ազ-

- գային արխիվի նիւթերի), Կազմեց՝ Գոհար Աազեան, Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածին, Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., 279 էջ:
- Տէր-Մինասեան Ե. 1908-ՌՅԾԷ., Վերանորոգութեան կարիքը Հայ եկեղեցու համար, «Արարատ», տարի ԽԱ., մայիս-հունիս, համար Ե.-Զ., էջ 465-487:
- Տէր-Մինասեանց Ե. վրդ. 2013, Ընդհանուր եկեղեցական Պատմութիւն, հատոր առաջին, Հին եկեղեցին, նախաբան հոդվածը՝ «Երվանդ Տէր-Մինասյանի «Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն. հին եկեղեցին» աշխատությունը», Գևորգ եպս. Սարոյանի, Ս. Էջմիածին, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 511 էջ:
- «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան 2002, Երևան, 1072 էջ:
- Օրմանեան Մ. արք. 2001, Ազգապատում, Գ հատոր, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին, 5970 էջ:
- Шавердян А. 1956, Комитас и армянская музыкальная культура, Ереван, «Армгосиздат», 344 с.
- Тунян В.Г. 2004, Правление католикоса М. Измирляна 1908-1910 гг., Ереван, изд. «Чар-таргет», 203 с.

НАЧАЛО «КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОГО» ПЕРИОДА ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА КОМИТАСА

Մեր Նավոյան

Резюме

Началом константинопольского периода жизни и творчества Комитаса принято считать 1910 год – именно тогда Комитас покинул Эчмиадзин.

В аргументах, приводимых при определении этапов жизнедеятельности Комитаса, упоминается ряд обстоятельств, в частности, напряженная атмосфера, царившая в то время в Первопрестольном Эчмиадзине и представленная как гонения против самого Комитаса, его письма католикосу, оставшиеся без ответа, планы по созданию консерватории в Константинополе и т.д.

Знакомство с опубликованными сегодня документами и письмами позволяет утверждать, что конфликт между двумя сформировавшимися в Эчмиадзине флангами духовенства не следует рассматривать в качестве личного фактора, направленного против Комитаса. Следует, впрочем, отметить, что это противостояние действительно отрицательно сказалось на его деятельности. И все же, решающим обстоятельством для переезда Комитаса в Константинополь послужило то, что в конце 1911 года, в атмосфере продолжающегося конфликта мировоззрений был избран новый католикос. Другие сохранившиеся документы также свидетельствуют о том, что именно в это время Комитас подавал в Эчмиадзин официальное прошение об отъезде. Прощение было удовлетворено в начале 1912 года. Этому предшествовала длительная поездка Комитаса по различным областям Османской империи и

некоторым странам Европы, во время которой он выступал с концертами и лекциями. На протяжении всего этого времени связь с Эчмиадзином не прерывалась. Таким образом, началом константинопольского периода жизни и творчества Комитаса следует считать именно 1912 год.

Ключевые слова – Комитас, Матевос II Измирлян, Геворг V Суренянц, Константинополь, Эчмиадзин, константинопольский период, эчмиадзинский период.

BEGINNING OF "THE CONSTANTINOPLE PERIOD" IN THE LIFE AND WORK OF KOMITAS

Mher Navoyan

Abstract

The year 1910, when Komitas left Etchmiadzin, is considered the beginning of the Constantinople period of his life and work.

The arguments used to determine the stages of Komitas' life refer to various circumstances. These include, in particular, the tense atmosphere in the Mother See of Holy Etchmiadzin at that time, which was presented as persecution against Komitas himself, his letters to the Catholicos which were not answered, plans to establish a conservatory in Constantinople, etc.

The study of the published documents and letters suggests that it is misleading to interpret the conflict between the two flanks in the Etchmiadzin congregation as a persecution of Komitas personally, although it had negative effect on his activities. Meanwhile, the decisive factor in Komitas' relocation to Constantinople was the election of a new Catholicos at the end of 1911 in the midst of this ideological disagreement. Other surviving documents also indicate that at that time Komitas submitted an official petition for his departure from Etchmiadzin. The petition was granted in early 1912. Prior to this, Komitas embarked on an extensive tour of many locations within the Ottoman Empire as well as several European countries, during which he performed concerts and delivered lectures. During all that time, relations with the Mother See of Holy Etchmiadzin were never interrupted. Thus, 1912 should be considered the beginning of Komitas "Constantinople" period of life and work.

Key words – Komitas, Mattevos II Izmirlian, Gevorg V Surenians, Constantinople, Etchmiadzin, Constantinople period, Etchmiadzin period.